

KŐVÁRY ZOLTÁN

„Halál apa blues.”¹ Az apa elvesztése okozta gyász kreatív feldolgozásának pszichobiográfiai vizsgálata

„Kitűnt, hogy része önanalízisemnek, reakcióm a legjelentősebb eseményre, a legsúlyosabb veszteségre, ami férfit érhet: apám halálára.”

Sigmund Freud²

„Apád öt ölnyi mélyben pihen:
Korál lett csontjaiból,
Igazgyöngy termett szemeiben;
S így semmije szét nem omol,
Hanem éri dús, csodás
Tengeri elváltozás.”

(William Shakespeare: *A vihar*; Babits Mihály fordítása)

Összefoglalás ♦ *A 19. század közepétől a 20. század első feléig az egy tőről fakadó pszichoanalízis és egzisztencializmus fontos korai képviselői között számos olyan figurát találunk (Kierkegaard, Nietzsche, Dosztojevszkij, Freud, Szondi Lipót), akiknél a filozófiai/tudományos kreativitás kibontakozásában kimutathatóan jelen van meghatározó pszichológiai hatásként az apa elvesztése. Ezen szerzőknél a filozófiai/pszichológiai gondolkodás kialakulása és annak sajátosságai a szerző állítása szerint összefüggésbe hozható az apa elvesztése kiváltotta gyász kreatív feldolgozási folyamatával. Ezeket az összefüggéseket a pszichobiográfia nevű idiografikus, kvalitatív, a felfedezés stratégiáját követő, a hermeneutikai kutatási módszer segítségével tudjuk kimutatni a vizsgált személyhez kapcsolható első- és harmadik személyű dokumentumok elemzése nyomán. A kimutatott összefüggések hozzájárulhatnak a vizsgált személyek életművének mélyebb megértéséhez, de ezen túl arra is lehetőséget nyújtanak, hogy mélyebb bepillantást nyerjünk az érzelmi veszteség kiváltotta egzisztenciális válság kreatív átdolgozásnak dinamikájába.*

Kulcsszavak: halál, veszteség, gyász, kreativitás, egzisztencializmus, pszichoanalízis

¹ Utalás Allen Ginsberg azonos című versére

² Mármost hogy az “Álomfejtés” megírása volt a része az önanalízisnek. Lásd Sigmund Freud: *Álomfejtés*. Helikon Kiadó, Budapest, 1993/1900, 10.

„Dead Father Blues”. The psychobiographical study of creative grief-elaboration related to the loss of the father

Summary ♦ *If we take a look at the history of psychoanalysis and existentialism (arising from the same cultural background), from the middle of 19th until the beginning of the 20th century, we find several authors among the significant early representatives (Kierkegaard, Nietzsche, Dosztojevszkij, Freud, Lipót Szondi) whose philosophical/scientific creativity demonstrably unfolded under the influence of the loss of their fathers. According to the author's hypothesis, the formation and specificities of these scholars' philosophical/psychological thoughts are related to the process of creative grief elaboration provoked by the death of their fathers. We can evince these interrelations with the use of psychobiography, an idiographic, qualitative method related to the strategy of discovery, and to hermeneutic traditions, following the psychological interpretation of first-person and third-person documents about the studied person. The explored interrelations will help us better understand the oeuvre of these authors, furthermore, they may give us a chance to take a closer look at the dynamics of creative existential crisis-elaboration arising from emotional loss.*

Keywords: death, loss, grief, creativity, existentialism, psychoanalysis

Bevezetés

A pszichoanalitikus és egzisztenciális megközelítések egyik legfontosabb 19. századi előfutára, a Thomas Mann (1970/1947) szerint pszichológusnak született Friedrich Nietzsche a következőt írta „Túl jön és rosszon” című könyvében: „Fokozatosan kiderült számomra, mi is volt eddig minden nagy filozófia: nem más, mint szerzőjének önvallomása, egyfajta akaratlan és észrevétlen *mémoires*...” (Nietzsche, 1995/1886, 13.). A modern hermeneutika atyja, Wilhelm Dilthey a századforduló körül ezt általános elvvé emelte, amikor úgy fogalmazott, hogy „nincs olyan igazán nagy műalkotás, mely... szerzőjének tőle idegen szellemi tartalmat akarna tulajdonítani, s főként amely szerzőjéről egyáltalában semmit sem akarna mondani.” (Dilthey, 1990, 76). Ez nem korlátozódik a művészi alkotásokra, hiszen Dilthey hermeneutikája szerint a megértésre irányuló törekvésünk „a gyermeki gögicselés felfogásától egészen a Hamlet vagy az észkritika felfogásáig terjed. Kövekből, márványból, zeneileg megformált hangokból, mozdulatokból, szavakból és írásból, cselekvésből, gazdasági rendekből és

alkotmányokból ugyanaz az emberi szellem szól hozzánk, és igényli az értelmezést.” (Dilthey, 1974/1900, 473.)

A pszichoanalízis ezzel szinte egy időben még inkább hangsúlyossá tette azt a felfogásmódot (nem kevés ellenállást kiváltva a közönségből és a művészettheoretikusokból), hogy az alkotások esetén az értelmezés nem tekinthet el a szerző személyétől. Ennek az egyik legfontosabb példája az első pszichobiográfiai munka, Sigmund Freud Leonardo da Vinciről írt esszéje (1982/1910). Ebben Freud a hozzáférhető dokumentumok alapján kikövetkeztethető korai érzelmi élményekből vezette le például a festő egyes munkáinak egyes kompozíciós sajátosságait³. Freud kezdeményezései követendő példára letek a pszichoanalízisen belül (Kőváry, 2014); ezek közül mindenképpen érdemes kiemelni a magyar Hermann Imre törekvéseit. Hermann (1930, 2013) ugyanis úgy vélte, hogy semmilyen jelentős gondolat megszületése nem képzelhető el a tudattalan közbenjárása nélkül, ezért a tudományos gondolkodás és annak különféle produktumai ugyanúgy értelmezhetők pszichoanalitikus szempontból, mint a művészi alkotások. Herman munkásságával nagyjából egy időben Henry Murray amerikai pszichológus, akire szintén nagy hatással volt a lélekelemzés, ezt a pszichoanalitikus elvet tapasztalatai nyomán közvetlenül alkalmazta a pszichológia tudományára is, kijelentve, hogy gyakorlatilag az összes jelentős (személyiség)pszichológiai elmélet „önéletrajznak” tekinthető (Kőváry, 2020a). Vagyis visszatértünk Nietzsche kijelentéséhez.

A kiemelkedő kreativitás produktumainak eme „pszichologizáló” megközelítése a 20. második felében háttérbe szorult. A filozófiát és az irodalomkritikát eluralták az „anti-intencionalista” megközelítések, melynek egyik leghíresebb, a posztmodernizmust is lényegében befolyásoló manifesztuma Roland Barthes kinyilatkoztatása „a szerző haláláról” (Warburton, 1993). Az akadémikus pszichológiai kreativitáskutatásban hegemónná vált a nomotetikus-kvantitatív paradigma, a pszichoanalízisben pedig (főként az USA-ban) a formalista ego-pszichológia lett meghatározó évtizedekig (Kőváry, 2011, 2017). Ennek a pozitívizmusnak hódoló hegemoniának a megtöréséhez vezetett többek közt a pszichobiográfiai megközelítést „rehabilitáló” amerikai Robert D. Stolorow és George E. Atwood korai munkássága (Stolorow & Atwood, 1979; Atwood & Stolorow, 1984). Stolorow és Atwood gyakorlatilag ott folytatták, ahol Nietzsche, Dilthey, Freud és Murray abbahagyta, ugyanis a

³ Freud a filozófusokkal nem bánt olyan kesztyűs kézzel, mint a művészekkel. Egyszer egyik legközelebbi munkatársa, a fehérorosz származású Max Eitingon elküldte neki egy orosz pszichoanalitikusnő, Fanya Lovckaja fivérének, Lev Sesztov egzisztencialista filozófusnak az egyik könyvét. Freudnak nem tetszett az írás, és azt mondta Eitingonnak, hogy ezek mögött a „nyakatekert” filozófiai szövegek mögött mindig pszichológiai, sőt pszichopatológiai probléma húzódik meg (Etkind, 1999).

„Faces in Cloud. Subjectivity in Personality Theory” (1979) című első könyvükben pszichoanalitikus szerzők (S. Freud, C. G. Jung, O. Rank, W. Reich) elméleteinek pszichobiográfiai vizsgálatára vállalkoztak. Ennek elsődleges célja az volt, hogy kimutassák: ezek a nagy hatású elméletek valóban „önéletrajzi” ihletésűek, ahogy Stolorow és Atwood mestereinek mestere, Murray⁴ állította. A közvetlen pszichobiográfiai összefüggések feltárása mellett Stolorowék törekvéseinek fontos episztemológiai-módszertani hozadéka is voltak. Kimutatták, hogy az általuk „pszichoanalitikus fenomenológiának” nevezett módszer alkalmazásával lehetővé válik az alkotófolyamatot befolyásoló „szubjektivitás struktúráinak” meghatározása (ami lényegében ugyanaz, mint amire a pszichoterápiás feltárás is irányul)⁵, illetve ennek nyomán felhívták a figyelmet a Karl Mannheim-féle tudásszociológia mintájára megfogalmazható a „tudáspszichológia” létjogosultsága is. Egyúttal arra is rámutattak, hogy a pszichoanalízis és más dinamikus pszichológiák ismeretelméleti háttérét nem a természettudomány és a pozitívizmus képezi, hanem a hermeneutikai hagyomány, az egzisztenciális fenomenológia és a strukturalizmus (Atwood & Stolorow, 1984).

Stolorowék 80-as évekbeli kezdeményezései nagyjából egybeestek a pszichológia „narratív fordulatával” (László, 2005), aminek következtében az élettörténeti-pszichobiográfiai kutatás ismét szalonképessé vált a pszichológiában; olyannyira, hogy a 2000-es években valóságos „reneszánsza” alakult ki a módszernek (Schultz, szerk. 2005, Mayer & Kőváry, szerk. 2019). Az élettörténeti megközelítés a pszichológia mellett a filozófiában és az és az irodalomtudományban is megjelent, az előbbire példa Rüdiger Safranski munkássága (lásd könyveit Schopenhauerről, Nietzschéről és Heideggerről) míg az utóbbira Szajbély Mihály (2019) Csáth Géza-monográfiája, amelyben a szerző reflektál is az irodalomtudomány ilyen irányú változásaira. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető az utóbbi évtizedekben a fenomenológia váratlan felbukkanása és látványos térnyerése a pszichológiában és a megismerés-tudományban (Gallagher & Zahavi, 2008; Szummer, 2011), valamint – a jelenlegi világ drámai történéseitől nem függetlenül - az egzisztenciális pszichológia iránt mutatkozó fokozott érdeklődés (Van Deurzen, szerk. 2019). Összességében tehát úgy tűnik, hogy a „humán tudományos pszichológia” (Walsh, Teo & Baydala, 2014, Kőváry, 2020b) végre kezdi elnyerni méltó helyét a tudományos lélektan világán belül, ami fontos ellenpontja lehet az egyre

⁴ Stolorow doktori témavezetője Murray kollégája-követője, Robert White volt, míg Atwood az ugyancsak Murray-követő Silvan Tomkins asszisztense volt a 70-es években. Tomkins ez idő tájt a Murray-hagyományokat felelevenítő perszonológiai kutatócsoportot hozott létre a Rutgers University-n, aminek Stolorow és Atwood is tagja volt (Stolorow & Atwood, 2013). Ez a törekvés is a nomotetikus-kvantitatív paradigma elleni lázadásként értelmezhető.

⁵ Az analógia nem véletlen: a kortárs egzisztenciális-fenomenológiai pszichoterápiás iskola a terápiás folyamatot lényegében egyedi „egyedi kutatási projekt”-ként szemléli (Adams, 2019).

nagyobb tért nyerő „természettudományos” pszichológiának (idegtudományok, bizonyítékon alapuló pszichoterápiák).

Jelen cikkben a „humán tudományos pszichológia” szemléletét és a pszichobiográfia történeti-interpretatív (Runyan, 1997) módszerét alkalmazva igyekszem körbejárni egy fontos pszichológiai aspektusokat tartalmazó jelenséget. A humán tudományos pszichológia filozófiai megalapozói és jelentős korai képviselői közül ugyanis jó néhány szerző esetében kimutatható, hogy a munkásság kibontakozását jelentékenyen befolyásolt az apa halála, olyan értelemben, hogy az apa vagy az apa-figura elvesztése nyomán megjelenő gyász közvetlenül, noha nem mindig manifeszt formában befolyásolta magát az alkotói tevékenységet. Ezek a vizsgálandó alkotók egyrészt a dán filozófus Søren Kierkegaard (1813-1855) és a német filozófus Friedrich Nietzsche (1844-1900), akik nagy hatással voltak az azonos kulturális-történeti talajból kivirágzó (May, 1983a) egzisztencializmus és a pszichoanalízis alakulására. Ide sorolható az orosz író Fjodor Dosztojevszkij (1821-1881), akit Nietzsche minden idők legnagyobb pszichológusának nevezett, a Nietzsche-kutató Walter Kaufman (1956) pedig az egzisztencializmusba történő legjobb bevezetésnek nevezte „Feljegyzések az egérlyukból” című művét. Dosztojevszkij nagy hatással volt két másik vizsgálandó „alanyunkra” is. A pszichoanalízist megalapító osztrák Sigmund Freud (1856-1939) Dosztojevszkijt „minden dolgok tudójának” nevezte, akinek nincs szüksége pszichoanalízisre, mivel „minden mondatával magamagát magyarázza” (Freud, 1993/1920, 106-107.) Dosztojevszkij volt Szondi Lipót (1893-1986) sorsanalízisének a korai ihletője is; emellett Szondira alapvető hatást gyakorolt a pszichoanalízis és az egzisztencializmus is (Kőváry, 2020c).

Ez a bemutatandó elemzés nem tart igényt általános, mindenkire egyformán érvényes összefüggések megállapítására (ami a természettudomány célja), vagyis a felfedezés, és nem a bizonyítás stratégiáját (Babbie, 2008) követi. A humán tudományos lélektani kutatás elve, hogy nem csak azt fogadja el valósnak, ami statisztikailag szignifikáns, és ennek értelmében „akár egyetlen eset is megvilágító erejű lehet, amennyiben tisztán megmutatja valamelyik mechanizmus alakulásait.” (Paneth, 1985, 66.)⁶ Maga az elemzés és értelmezés az említett kvalitatív, történeti-interpretatív módszeren, az individualitás vizsgálatát lehetővé tevő pszichobiográfián (Kőváry, 2014) alapul, még pedig annak a több alany párhuzamos vizsgálatát lehetővé tevő összehasonlító változatán (Isaacson, 2005). Jelen cikk először az apa lélektani

⁶ A „mechanizmus” helyett talán szerencsésebb a „struktúra” fogalmának használata, amely különböző jelenségek közötti jelentéstartó összefüggések viszonylag állandó konfigurációjára utal (Hankiss, 1971). A struktúra fogalma - a poszt-kartézianus episztemológia értelmében - a dinamikus pszichológiában nem korlátozza az összefüggéseket az „intrapaszichés” dimenzióra, mint a Paneth által képviselt pszichoanalízis „mechanizmus” fogalma.

jelentőségére, elvesztésének hatására, majd a gyász és a kreativitás összefüggéseire mutat rá. Ezt követően - a pszichobiográfia alkalmazhatóságának rövid taglalása után – térünk rá az „esetek” bemutatására. Ezek nem egyenlő súllyal kerülnek majd tárgyalásra, és nem apellálnak a „teljes” pszichobiográfia⁷ státuszára. A középpontban Szondi Lipót Dosztojevszkijjal való „kapcsolata” áll majd, amit kiegészítetek a Freudra, Nietzsche-re és Kierkegaardra történő utalásokkal.

Az apa és a halál

Az „apai funkció” a freudi pszichoanalízisben a veszteséghez (az anyai tárgy és az omnipotencia elvesztése), az alárendelődéshez, a vágy elérhetetlenségéhez, a bensővé tett törvényhez, az én-ideálhoz és a szimbólumhasználati kapacitáshoz kapcsolódik, amely lehetővé teszi az olyan összetett mentális folyamatok alkalmazását, mint a szublimáció (Oliveira, 2020). Köztudott, hogy Freud – klinikai tapasztalatai, önanalízise, és minden bizonnyal feldolgozatlanul maradt „anyakomplexusa” (Kramer, 2015) következtében – a pszichoszexuális fejlődés fallikus fázisában megjelenő Ödipusz-komplexust, a gyermek szülők iránt érzett vágyainak ambivalenciáját helyezte pszichológiai elméleteinek középpontjába, amiben az apának kitüntetett szerep jut. Elméletei nyomán főként az ún. pozitív Ödipusz-komplexus leírása vált ismertté (szerelmi vágy az ellenkező nemű szülő iránt és ellenséges érzések az azonos nemű, rivális szülő felé), de a negatív forma (az előbb említett konstelláció ellentéte) és a kevert verziók is gyakorta előfordulnak (Laplanche & Pontalis, 1994).

A későbbi pszichoanalitikus koncepciók az Ödipális szituáció szerepét és jelentőségét módosították. Bálint Mihály (1994/1968) szerint például az Ödipusz-komplexus a léleknek csak az *egyik* területe, ami mellett az analízisben számolni kell az *őstörés* és az *alkotás* területével is, amely utóbbit Bálint rendkívül tág értelemben használta. A három terület őstalaját az elsődleges szeretet adja, amely állapotnak a különálló tárgyak felfedezése, illetve traumatikusabb esetben az őstörés vet véget; ebből alakul ki Bálint Mihály szerint (egyszerűsödéssel) az alkotás, bonyolultabbá válással az Ödipusz-komplexus. Az Ödipusz-komplexus emellett serkentő és gátló hatással is lehet az alkotás területére, miként azt a cikk további részében látni fogjuk.

A pszichoanalízis későbbi fejlődése során (tárgykapcsolat-elméletek, szelfpszichológia, kötődés-elmélet) a még korábbi fázisok és kapcsolatok, a szeretet és harag „ősformáinak”

⁷ „Teljes” nem olyan értelemben, hogy az adott személy egész életútját végig elemzi, mert a modern pszichobiográfia nem erre törekszik, hanem az elemzési fókuszot kijelelő kutatási kérdést lehetőség szerint kimerítő értelemben „nem teljes”.

felderítése irányába fordult, (Haynal, 1996, Mitchell & Black, 2000), ezért kimondható, hogy az „apai” mélylélektani megközelítésében továbbra is az ödipális koncepció maradt a meghatározó⁸. Az Ödipusz-elméletnek azonban jelentős hiányosságai vannak.

(1) Az anya szerepe az apáé mellett a pszichoanalízisben sokáig, egészen Ferenczi Sándor és Otto Rank által kezdeményezett interszjektív-tárgykapcsolati perspektíva megjelenéséig (Bókay, 2008) másodrendű maradt; ezen korrigáltak később a fentebb említett, Freud utáni irányzatok.

(2) Az elmélet sokkal sikeresebben magyarázza a fiúgyermek fejlődését, aki miután gyermeki szerelmet érez az anya iránt és ki akarja őt sajátítani, ennek akadályaként tekint az apára (akire egyébként felnéz), és az eltávolítása iránti „gyilkos” vágya végül büntudattá alakul (lelkiismeret, felettes én). A lányoknál ezzel szemben eleve talányos kérdés volt Freud számára az elsődleges szeretettárgy (anya) „lecserélése” az apára, aminek magyarázatára Freud bevezette a kétes „péniszirigység” fogalmát, és egész „fallikus” koncepciójával másodlagossá minősítette a nőiséget (Freud, 1994/1933). Ezt a felfogást elsőként Karen Horney (1926/1976) bírálta, utalva arra, hogy Freud és a férfi pszichoanalitikusok az ödipális kisfiú perspektívájából ragadják meg a nőiséget. Ez lett a kiindulópontja a pszichoanalitikus feminizmusnak (Csabai & Erős, szerk., 1997).

(3) Az is feltűnő, hogy Freud sosem beszélt az ödipális apa érzéseiről és szempontjáról, tehát mindvégig a (fiú)gyermek pozíciója volt kitüntetett a számára (Alexander, 1990b). Azt nem tudjuk meg Freud írásaiból, hogy az apa vajon hogyan éli meg az ödipális küzdelmeket, noha egy idő után Freud ezt maga is megtapasztalta. A meghatározó férfiakkal (Brücke, Charcot, Breuer) való kapcsolatát először ő is a „fiú” vagy a „tanítvány” helyzetéből élte meg, majd idősebb korában a „fiakkal” való kapcsolata vált nagyon meghatározóvá (Jung, Rank, Ferenczi). Ezek közül jó néhány előbb vagy utóbb lázadássá alakult a „fiak” részéről, aminek lényegét nagyon jól megragadta Jung, amikor Freudnak egyik utolsó levelében Nietzsche Zarathustráját idézi: „Rosszul fizet az tanítójának, aki csak tanítvány marad.” (Etkind, 1999, 291.)

Maga Jung az apára, mint a sorsot formáló erőre utalt, mivel az apa személye a család alakulását is évszázadokra meghatározhatja. Ez természetesen közvetlen hatást gyakorol a gyermek sorsára, akár neurotikus, akár egészséges ember életének alakulását szemléljük. „Ha mi, egészséges emberek megvizsgáljuk életünket – írja Jung -, akkor látjuk, hogy egy hatalmas, tévedhetetlen kéz vezet a sorsunk felé, és nem mindig mondhatjuk, hogy jóságos e kéz (...) e

⁸ Kivételt képeznek Jacques Lacan elméletei, amelyek sajnálatos módon jelen írás szerzőjének szellemi horizontján túl helyezkednek el.

kényszernek autonómszemélyiség-jellege van (...) e kényszer megszemélyesítése először is az apára vezethető vissza.” (Jung, 2006/1962, 318-319.). Ennek a lélektani alapja az apakomplexus, a folyamat pedig az identifikációra épül. Ez utóbbi gyakorlatilag azt jelenti, hogy „a fiú adaptálja, átveszi az apja modorát, természetét, mintha azonos volna az apával, nem pedig az apától különböző individualitás lenne.” (Jung, 1995, 69.). Az apakomplexus Jung szerint addig, amíg az ember rá nem talált a saját útjára, segíthet, de egy idő után már akadályozóvá válik. „Amikor az ember számára jobb egyéni lehetőség nyílik, az azonosulás kóros jellegűnek bizonyul, mivel most már ugyanúgy gátlón hat, ahogy előzőleg tudattalanul támogatta és segítette az egyén fejlődését.” (70.) Az egyes konkrét apai hatás mögött Jung felfogásában mindig ott áll a kettős arculatú (isteni és démoni), ezért a sorsot is pozitív és negatív formában is befolyásoló, kollektív tudattalanban gyökerező apai archetípus, ami „erősítőként működik, amely az apából kiinduló hatásokat rendkívüli módon felerősítheti” (Jung, 2006/1962, 324.)

Az „apai” szerepét a kevésbé misztikus/spirituális, inkább filozófiai irányba orientálódó humanisztikus pszichoanalitikus, Erich Fromm is próbálta megragadni, aki szerint „Freud elgondolásait úgy kell korrigálni és elmélyíteni, hogy felfedezéseit a fiziológiaiból átültetjük a biológiai és egzisztenciális dimenzióba.” (Fromm, 1993/1956, 53.). Fromm úgy próbálta megfogalmazni az „apai” lényegét „A szeretet művészete” című könyvében (1993/1956), hogy azt szembe állította az „anyaival”. A feltétlen anyai szeretettel szemben Fromm szerint az apa képviseli a feltételhez (pl. teljesítmény) kötött szeretet, amelynek része, hogy fő erényként tekint az engedelmességre. Ahogy az anyát és a vele való kapcsolatot a természet, a föld és az óceán szimbolizálja, úgy tartozik az apa világához a gondolkodás, törvény, a rend, a fegyelem, a hódítás és a kaland. Az ezek iránti szükséglet, a tanulás és a vezető tekintély iránti vágy körülbelül az iskolás korra válik meghatározóvá, de előbb-utóbb el kell érni odáig, mondja Fromm, hogy az ember „maga legyen tulajdon anyja és apja. Hogy meglegyen, mondhatni, az anyai és apai lelkiismerete... Az anyaközpontú ragaszkodás átalakulása apaközpontúvá. majd a kettő végső szintézise: ez az alapja a lelki egyensúlynak és az érettség megvalósulásának.” (60-61.) Fromm ezt követően arra is rátér, hogy milyen hatásai lehetnek annak, ha valakinek gyenge, közönyös apja van, vagy ha az anya hozzáférhetetlensége miatt az apának át kell vennie az anyai funkciókat, esetleg ha tekintélyelvű, és emellett még bizonyos feladatokra is delegálja a gyermekét, akivel azonosul. Mindegyik következménye valamiféle neurotikus állapot, például az, hogy az illető túlságosan apa-orientálttá válik, vagy hogy mindenféle „apai” helyzethez válogatás nélkül ellenségesen viszonyul. Mindenesetre az „apai” ellen előbb vagy utóbb fel kell lázadni az illető szabad-létének és valódi énjének kibontakoztatása érdekében

(hogy az ember tulajdon apjává válhasson); ha erre nincs közvetlen lehetőség, akkor – miként a Daseinanalízis fogalmaz - szabadság-patológiák (Krékits, 2018) megjelenésével kell számolni.

Ezek alapján korántsem tűnik lényegtelennek, hogy a fiú/férfi életében mikor következik be a „legsúlyosabb veszteség, ami férfit érhet” (Freud, 1993/1900, 10.), pre-ödipális, ödipális, vagy poszt-ödipális időszakban, illetve hogy az illető férfi esetleg átvette-e már az apa-szerepet saját gyermekeinek megszületése nyomán. Kierkegaard és Nietzsche nőtlenül és utód nélkül haltak meg, Dosztojevszkij és Szondi családos emberek voltak, de fiatalon (18 évesen) veszítették el apjukat. Ezzel szemben Freud középkorú volt (40 éves) és már mind a hat gyermeke megszületett, amikor édesapja, Jakob elhunyt (Jones, 1983/1961). Túl az egyébként minden esetben egyedi vonásokkal bíró gyász (illetve az általánosabb értelemben: a tárgyvesztés) mégis megragadható univerzális pszichodinamikai sajátosságain (Freud, 1997/1917, Kast, 1995) elmondható, hogy a fiú/férfi számára az apa halála azért lehet specifikus, mert tudattalanul az elfojtott ödipális vágy (apagyilkosság) beteljesüléséhez kapcsolódhat. Az ödipális büntudat az oka Hamlet hezitálásának Freud szerint Shakespeare művében, ami „azonos talajból sarjadt”, mint Szophoklész „Oidipusz király”-a és a „Karamazov testvérek”. Freud ennek egy külön oldalt szentelt az „Álomfejtés”-ben (1993/1900, 191.), és elemzése nyomán kifejti a véleményét a neurotikus tünet, az álom és a műalkotás analógiájáról, utalva arra, hogy ami a műben élénk tárul, az valójában „a költő saját lelki élete” (u. ott).

A tudattalan fantáziából származó eme rokon jelenségek pszichodinamikai sajátosságait leginkább Freudnak az a műalkotás létrejöttét leíró mondata világítja meg, ami „A költő és a fantáziaműködés” című írásában található: „Valami erős aktuális élmény a költőben feléleszti egy korai, legtöbbször gyermekkori élmény emlékét, amelynek kiinduló vágya az alkotásban teljesül be, magában a műben csakúgy felismerhetjük az új élmény indítékát, mint a régi emlékét.” (Freud, 1998/1908, 63.). Amennyiben igazat adunk Hermann Imrének (1930), miszerint nemcsak a művészi alkotás, de a tudományos felfedezés⁹ és a jelentős gondolat sem jöhet létre a tudattalan közbenjárása nélkül, akkor ezt a freudi megfogalmazást - ami élet és mű egységét hangsúlyozza -, általános érvényű kiindulópontként kell elfogadnunk. A következőkben az „erős aktuális élmény” egyik legfontosabb formáját, a gyászt vesszük vizsgálat alá.

⁹ Ezzel egyébként Arthur Koestler (1998/1964) is egyetértene, hiszen ő pont a pszichológia tudományára utalva hangsúlyozta azt, hogy nincs lényegi különbség a tudományos és a művészi kreativitás közt.

Gyász és kreativitás mélylélektani megközelítésben

Közismert, hogy a kreativitást és a gyászt is Freud tette először mélylélektani vizsgálat tárgyává, noha konkrét összefüggéseket nem fogalmazott meg a kettő között. Az alkotófolyamat és az alkotó személye 1907 és 1910 között állt Freud figyelme középpontjában (Kövár, 2017), míg korszakalkotó „Gyász és melankólia” című tanulmánya pár évvel később jelent meg (Freud, 1997/1917), amelyben a depressziót (melankóliát) az elégtelen, félresiklott gyászfolyamat eredményeként értelmezi. A kreativitás, a gyász és a melankólia (depresszió) kapcsolatát azonban nem ő, hanem barátjának, Ferenczi Sándornak a tanítványa, Melanie Klein tárta fel először. Klein szerint (Segal, 1997/1973) a depresszivitás, a gyász és a kreativitás a személyiségfejlődés inherens része, amit a depresszív pozícióval és annak a megoldásával kapcsolatos elméletében fejtett ki. Klein szerint az én és az érzelmi tárgykapcsolatok két, általa pozíciónak nevezett korai „valóságkezelő” konstelláción keresztül öltenek formát az embergyermek belső világában, amelyek sajátos tárgykapcsolatokból, szorongásokból és elhárításokból szövődnek. Az első, ún. paranoid-szkizoid pozícióra az jellemző, hogy a gyermek tudattalanjában a „libidinózus” és az „agresszív” ösztönkésztetések hatására folyamatosan szélsőséges, az ösztöntárgyra irányuló fantáziaképződmények jönnek létre (szenvedélyes, impulzív szeretet és pusztító harag, irigység, mohóság). Ezek cirkuláris (értsd: a projekció és az introjekció meghatározta) kapcsolatban állnak az anyai tárgy felől érkező szeretetteljes és elhanyagoló benyomásokkal, vagyis az internalizálódó érzelmi tapasztalatokat mindig átszínezik a fantáziák, az introjektumok pedig meghatározzák a további fantázia-projekciókat.

Az én korai gyengesége miatt a szélsőséges tapasztalatok integrációja egy ideig nem lehetséges, ezért a gyermek az internalizált pozitív élményeket védendő hasítással tartja távol egymástól a tárgy (és az én) jó és rossz részét (ezért „szkizoid”). A fenyegető tartalmakat és élményeket a külvilágba vetíti, azt veszélyesnek és támadónak érzi (ezért „paranoid”).

A rendszert primitív elhárítások (hasítás, tagadás, projekció) tartják fent; ha ennek során túl sok negatív élmény halmozódik fel, akkor a továbbfejlődést megalapozó integráció elmarad, a paranoid-szkizoid működésmód fixálódik, és a súlyosabb pszichopatológiai jelenségek pszichodinamikai alapját képezi. Optimális esetben (elégséges pozitív élmények internalizálása nyomán) az én megerősödésével lehetővé válik az ambivalencia átélése és elviselése (vagyis hogy a jó tárgy és a rossz tárgy egy és ugyanaz); ekkor jelenik meg a depresszív pozíció (Segal. im.).

A depresszív pozícióban átalakulnak a tárgykapcsolatok, a szorongások és az elhárítások, elindul a tárgy-képzetek integrációja (ami az ún. egész tárgy-kapcsolat alapja), a

paranoid szorongások pedig depresszívvé alakulnak. Ennek két formája a felismert dependencia, vagyis az immár omnipotensen nem kontrollálható másik általi elhagyatás keltette szeparációs szorongás, illetve a szerető és szeretett tárgyat a frusztráló élmények miatt korábban (a fantáziában)¹⁰ dühödten támadó megnyilvánulások keltette büntudat. Ez dinamikai értelemben a korábban (a paranoid-szkizoid pozícióban) kivetített harag önmaga felé fordulása nyomán jön létre. A depresszív pozíció kihívásai elől lehetséges a regresszív visszamenekülés a kevesebb pszichés erőfeszítést igénylő paranoid-szkizoid pozícióba. A pozícióban való benne ragadás az alapja a depresszióknak, emellett lehetséges a depresszív szorongásokat tagadással elhárítani („mániás elhárítás”). A pozitív kimenetelű megoldást (amely sohasem végleges) Klein a „helyreállítás” és a „jóvátétel” fogalmával írja le. Itt jön képbe a kreativitás, mivel a jóvátétel és a helyreállító folyamatok a tárgytól immár függetlenné váló, de vele kapcsolatban álló szimbolikus struktúrákat felhasználó, alkotó tevékenységhez kapcsolódnak. Ennek a feltétele viszont az eredeti, immár „elveszett” tárggyal való szimbiotikus összetartozás és a tárgy feletti omnipotens kontroll feladása, vagyis a gyászfolyamat megélése. Klein ezzel azonosítja a „szublimáció” folyamatát, tehát a tárgy és a belső világ helyreállítását a szimbolikus tartalmakra irányuló kreatív gyásmunka teszi lehetővé (Kőváry, 2012a).

Melanie Klein egyes követői igyekeztek továbbfejleszteni ezeket az elgondolásokat. Jeannine Chasseguet-Smirgel (1984) úgy vélte, hogy a reparáció és a kreativitás összemosása Kleinnél a folyamatot a szublimáció felől a reakcióképzés felé tolja el. Szerinte a tárgy helyreállítása mellett a kreativitás tartalmaz egy másik, attól különböző mozzanatot, mégpedig a szelf (én) helyreállítását. Csak a szelf reparációját is magába foglaló kreatív aktus képes ellátni az impulzusok lereagálását a „szublimáció méltóságával” (im. 400.) A kreativitás funkciója azonban túlmutat a szublimáción: nemcsak az impulzusok átalakítását teszi lehetővé, hanem azok nyomán az én integritását is helyreállítja.

A magyar származású André Haynal „Depression and Creativity” című könyvében (1985) kiemeli a szeparációs trauma nyomán fellépő depresszív állapot feldolgozásában szerepet játszó „posztdepresszív átdolgozás” (Klein) jelentőségét, illetve Donald Winnicott átmeneti-tárgy fogalmán keresztül a környezettel való kapcsolat fontosságát a felépülésben. A folyamatban megjelenő, a környezet iránt megnyilvánuló agresszióknak Haynal szerint például nagy szerepe lehet abban, hogy az illető reálisnak érezhesse magát. Az átdolgozás, ami végbemehet az álommunka vagy a kultúrához kapcsolódás nyomán (művészet), lehetővé teszi, hogy megtaláljuk az elveszett infantilis tárgyak helyettesítőit, és a „megtalált paradicsom” érzésén

¹⁰ A lelki valóságban a pszichés ekvivalencia következtében a fantázia

keresztül egy másik szinten újra felépítsük a gyermekkori szituációt. A kreativitás és a kreatív tevékenység tehát Haynal Andrénál arra irányul, hogy újrateremtsük az egységet, ami védelmet biztosít a hiányok, a szeparációs szorongások ellen¹¹. Haynal mellett egy másik magyar származású analitikus, Székely Lajos is hangsúlyozta tanulmányában (1983) a kreativitáshoz szükséges magas szintű gondolkodás kapcsolatát a gyászfolyamattal.

Klein elképzeléseivel szorosan kapcsolódnak Julia Kristeva „melankolikus képzeletre” vonatkozó elméletei is. Kristeva szerint (2007a, 2007b) az élet kezdetén az anya és a gyermek primer nárcisztikus¹² struktúrát alkotnak, amelyben nincs szerepe a szimbolizációnak. A törés akkor következik be, amikor a gyermek ráébred, hogy az anya vágya nem csak reá, hanem egy olyan térre irányul, amely kívül van a primer nárcizmuson: ez az anya vágya, az „imaginárius apa”, a nem-én, a külvilág és a szimbólumhasználat dimenziója. A fejlődés következő lépése, hogy a nem-énből az „Én fájdalmasan elő akar törni”, és „hogy fenntartsa és vállalja az ugrást, amely végérvényesen az Imaginárius Apában és a nyelvben, sőt a művészetben horgonyozza le...” (2007a, 12.) Freud és Melanie Klein nyomán tudjuk, mondja Kristeva, hogy az elsődleges tárgy elvesztése, függetlenségének elismerése (vagyis az anyai paradicsomból való kiűzetés) a gyász, illetve a depresszív pozíció kialakulását vonja maga után, amelynek következtében megszületik az érettebb én-struktúra, a szimbolizáció képessége és a képzeleti tevékenység (Kristeva kifejezésével élve a melankolikus képzelet). Kristeva szerint ez határozza meg az alkotási folyamat dinamikáját. „Ha a veszteség, a gyász és a hiány mozgatja a képzeleti aktust, tagadhatatlan az is, hogy a műalkotás fétise arra szolgál, hogy eltüntesse az ezt mobilizáló elkeseredést. (...)” (2007b, 30.).

Ezek az elgondolások egyeznek Otto Rank felfogásával. Ez azért is fontos, mert Rank jelentősége túlmutat a pszichoanalízisen, hiszen ő tekinthető az egzisztenciális és humanisztikus irányzatok előfutárának is (Kramer, 2019). Rank egyrészt úgy véli, hogy a kreativitás nem egyenlő különféle produktumok létrehozásával, mert ennek a személyes oldala vagyis az én párhuzamos „létrehozása” ugyanúgy része a kreativitásra irányuló törekvésnek (Rank, 1989/1932 – vö. Chasseguet-Smirgel). Másrészt a kreativitás versus neurózis kérdésben azt az álláspontot képviselte, hogy nem az alkotó tekinthető neurotikusnak, hanem a neurotikus tekinthető „elvetélt” művésznek (Rank, 1996/1935). Ez azt jelenti, hogy életünk során mindannyian szembesülünk egzisztenciális kihívásokkal, amelyek sorát a születési trauma és

¹¹ A szublimációt/kreativitást ugyanígy (tárgykapcsolatot) helyreállító jellegűnek tartotta Bálint Mihály (1997/1959) és az amerikai Hans Loewald (1988) is.

¹² A primer nárcizmus freudi elképzelése ellentmond az elsődleges kapcsolatiság e cikkben is fontosnak tartott elvének, de ha azt az elsődleges szeretet (Bálint, 1994/1968) szimbiotikus struktúrájával helyettesítjük, akkor az ellentmondás feloldható.

az életbe való „kivettetés” állapota kezdi. Ez az elszakadási trauma az, amin a művész képes túllendülni az alkotás nyomán. A neurotikus, mondja Rank, közelebb áll a művészhez, mint az egészséges, mert a művészhez hasonlóan mélyen érintik az élet egzisztenciális kihívásai, csak nincsenek meg az eszközei, hogy érzékenysége következtében intenzíven átélte megrázó tapasztalatait, például a veszteségei keltette érzéseit megfelelő formába öntse, azaz kommunikálhatóvá tegye. A következőkben azt fogjuk megvizsgálni, hogyan tanulmányozhatók adekvát formában ezen vázolt összefüggések pszichológiai vetületei konkrét esetekben.

Mielőtt továbbmennénk, egy dilemmát mindenféleképpen fel kell oldanunk. A fent idézett mélylélektani elméletek mindegyike az „anyai” elvesztésére adott reakcióként értelmezi a kreativitást, míg e cikk középpontjában az apával való kapcsolat áll. Ennek az elméleti megoldását az jelentheti, ha azt feltételezzük, hogy a tárgyvesztés-gyász-énefejlődés szekvenciájának ősmintájaként az anyától való elszakadást tekintjük (Kast, 2000), amit egyes szerzők más-más időpontra helyeznek és más kifejezéssel illetnek (születési trauma, szeparáció-individuáció, östörés stb.). Így azt kell feltételeznünk, hogy bármikor is veszti el az illető az édesapját (vagy bárki mást), annak a lélektani következményei nem érthetők anélkül, hogy ne feltételeznénk: ez bensőleg mindenképp kapcsolatba lép az illető őstraumájával, az anyától való elszakadással, és annak tapasztalata tudattalanul befolyásolja azt az időben mindenképp későbbi veszteséget. Ezek a hasonló lélektani tapasztalatok egy összefüggő COEX-rendszert (sűrítettélmény-rendszert) alkotnak (Grof, 1975), illetve számolnunk kell a hasonló élmények „teleszkópszerű egymásra illeszkedésével” (Kohut, 2007/1997). Mivel a fiú/férfi számára általában az apa az, akin keresztül a szimbolikus rendhez, a kultúrához kapcsolódik, ezért az ő elvesztése esetén a tárgyvesztés alapidinamikáján túl egy sajátos „világvesztéses” (Tillich, 1997/1951-65) jelleggel kell számolnunk, ami specifikumát adja.

A pszichobiográfia alkalmazhatósága e folyamatok vizsgálata során

A kreativitás és a gyász pszichodinamikai és egzisztenciális összefüggéseit elsősorban idiografikus, kvalitatív kutatási módszerekkel lehetséges adekvátan vizsgálni. Ezek közül szóba jöhet az interjú, a projektív tesztek és a pszichobiográfia. A legfőbb különbség az interjú/projektív tesztek/terápiás esettanulmány és a pszichobiográfia között az élő és már elhunyt személyek vizsgálata, annak ellenére, hogy bizonyos esetekben élő személyekről is készítenek pszichobiográfiákat. Az élő személyek közvetlen, valamint az elhunyt személyek közvetett vizsgálatának dilemmái rendkívül szerteágazók (Kőváry, 2014); itt alapelveként csupán a kortárs pszichobiográfia egyik vezető személyének, W. T. Schulznak (2005) az egyik

fejezetcímére utalnék, miszerint ebben a kontextusban „semmi élő nem vehető számításba” („nothing alive can be calculated”). A pszichobiográfia, ezen idiografikus, kvalitatív, hermeneutikai hagyományokon nyugvó pszichológiai kutatási eszköz - amely nagyjából az esettanulmány és a szövegelemzés¹³ metszéspontjában található - 1910-ben született, miután Sigmund Freud (1856/1910) megírta Leonardo da Vinciről szóló híres esszéjét. Freud kezdeményezését követően a 20. század első felében népszerűvé vált a pszichoanalitikusok és egyes amerikai személyiségpszichológusok (Allport, Murray, Erikson) körében, de az 50-es és 70-es évek között a tudományos közeg változásai miatt csaknem felejtésre lett ítélve. A 80-as, 90-es évektől kezdve a narratív pszichológia sikere nyomán újból előtérbe került, és a 21. század elején egyfajta reneszánsza alakult ki (Schultz, ed. 2005; Mayer & Kövály, eds. 2019).

A pszichobiográfiai kutatás célja, hogy pszichológiai szempontból elemezze és értelmezze egy nem hétköznapi szinten kreatív személy alkotó tevékenységének, személyiségének és élettörténetének¹⁴ összefüggéseit annak érdekében, hogy az összefüggésekből egy átfogó, az illető kreativitása szempontjából megvilágító erejű narratíva bontakozhasson ki (Kövály, 2011). A pszichobiográfiai kutatás általában egy körülhatárolható kutatási kérdés megválaszolását tűzi ki célul, ennek érdekében forráskritika alkalmazásával választ ki releváns első és harmadik személyű dokumentumokat, azokban explicit adatrendezési modellek (indikátorok, szcénák) alapján keresi a pszichológiai szempontból szignifikáns összefüggéseket (Kövály, 2014). Az értelmezést a hermeneutika elvei alapján (Gadamer, 1984/1960) végezzük, az interpretáció érvényességének ellenőrzése pedig explicite megfogalmazott érvényességi kritériumok mentén történik. Ezek közé tartozik az a törekvés, hogy az érvelés ne a pszichopatológiai, patográfiai szemléletre alapozzon, illetve, hogy a hiányosabban dokumentált gyerekkorra vonatkozó spekulációk helyett inkább a jobban dokumentált felnőttkorra fókuszáljon az elemzés. Egyébként sem szükséges mindig minden felnőttkori megnyilvánulást gyerekkori konstellációkra visszavezetni („originológiai tévedés”) (Runyan, 1984). Az alábbiakban vizsgált gondolkodók kreativitásuk szempontjából jelentősnek mondható veszteségei javarészt felnőttkorban történtek (Kierkegaard,

¹³ A szövegelemzés beemelése jelen kontextusba azért is releváns, mert Freud korai klinikai kutatásainak az egyik fontos hozadéka Ricoeur (1998) szerint az a felismerés, hogy az olyan lelki képződmények, mint a neurotikus tünetek, az álmok és az elvétések lényegében „szövegszerűek”. Például az álom elemzése során sohasem magát az álmot, hanem az arról szóló szöveges beszámolót elemezzük. Ez idő tájt tért át Wilhelm Dilthey (1874/1900) is a „megértő lélektanról” a hermeneutikára, mivel rájött, hogy a lelki folyamatok önmagukban nem, csak „tartósan rögzített életmegnyilvánulások” szisztematikus interpretációja nyomán érthetők meg.

¹⁴ Az élettörténet alatt itt nem az objektív történések kronológiai egymásutánját kell érteni, hanem egyfajta „belső élettörténetet” Ludwig Binswanger értelmében (Csorba, 2019). Ennek során az élmények és a „tartósan rögzített életmegnyilvánulások” összefüggéseinek megállapításait olyan nem természettudományos (vagyis nem oksági összefüggést feltételező) kategóriák használata teszi lehetővé, mint a cél, értelem, jelentés, alakítás, fejlődés (Dilthey, 1990).

Dosztojevszkij, Freud, Szondi). Ezek hatásáról módszeres elemzésre alkalmas „tartósan rögzített életmegnyilvánulások” (Dilthey, 1974/1900), azaz első és harmadik személyű dokumentumok tanúskodnak; ezek kellő körültekintéssel releváns pszichológiai adatforrásként hasznosíthatók (Allport, 1942). Mivel ez a kutatási tevékenység a pszichoterápiához hasonlóan személyes érintettséggel jár - a témaválasztástól egészen a következtetéseikig -, ezért a kutatóknak célszerű folyamatosan személyes és episztemológiai reflexiót gyakorolni az „iskolázott szubjektivitás” elérése érdekében (Kövár, 2014). Jelen sorok szerzőjének érintettsége saját, rá nagy hatást gyakorló édesapjának több évvel ezelőtt történt elvesztésében gyökerezik, ami a téma iránti fokozott érzékenység forrása.

A pszichobiográfia egy sajátos, egyre jelentősebbé váló formája az egyszerre több protagonistát is vizsgálat tárgyává tevő összehasonlító pszichobiográfia („multiple case psychobiography”) (Isaacson, 2005). Jelentősége növekedéséhez minden bizonnyal hozzájárul, hogy a kreativitást idővel egyre kevésbé látjuk úgy, mint ami egy „kartézianus izolált elme” önmagában való működésének az eredménye; erre utalnak a „diádikus kreativitás” (Murray, 1959) és a „ko-kreativitás” (Arons & Richards, 2015) fogalmai. Isaacson (2005) szerint ezt a formát akkor érdemes alkalmazni, ha olyasvalakiket akarunk megvizsgálni, akiknél valami fontos közös sajátosság fedezhető fel, ami pszichológiai értelmezés után kiált. Jelen esetben ez a közös nevező az apa és ennek vélhető összefüggése az alkotási tevékenységgel olyan szerzők esetében, akik egy azonos „szellemtudományi” trend képviselői. Isaacson (im.) megközelítését követve a vizsgált egyének között jelen esetben *indirekt kapcsolatról* beszélhetünk, *egydimenziós összehasonlítást* végzünk el, mégpedig a *szériális iterativitás* elve alapján. (Vagyis az elemzéseket nem párhuzamosan végezzük, inkább egymást követve, de egymásra folyamatosan visszautalva.)

Pszichobiográfiai példák

Miként fentebb utaltam rá, elemzésem középpontjában Szondi Lipót alakja áll. Szondi, a nemzetközi kontextusban is jelentős sorsanalízis magyar megalapítója több fontos tanulmányában is utal arra, hogy elméletének kiindulópontja az a személyes élmény volt, amit Dosztojevszkij regényeinek, a „Bűn és bűnhődés”-nek és a „Karamazov testvérek”-nek a szenvedélyes olvasása során átélt „röviddel az érettségi után” (Szondi, 1996/1955, 1996/1973). Szondi tanítványa, Benedek István (1973) is megemlíti, hogy ezt az összefüggést Szondi sosem mulasztotta el hangsúlyozni. A korszak „Dosztojevszkij-mérgezettsége” Szerb Antal szerint (1980) egyébként is elég átható volt; az írótól a filozófusokon át a pszichológusokig sokan támaszkodtak az orosz író meglátásaira. Szondi (1997/1955, 1997/1973) vallomása szerint a

Dosztojevszkij-regények nyomán fogalmazódott meg benne *először* a családi tudattalan választás-nyelvének gondolata¹⁵ 1911 körül, amit aztán *rendszeresen* kiemelt. Az „elsőbbség” és a „gyakoriság” a pszichobiográfus Irving Alexander [1990a] szerint pszichológiai szempontból kiemelkedő jelenség elsődleges indikátorai a pszichobiográfiai kutatás számára, tehát ezeket komolyan kell venni. Feltehető azonban, hogy a Dosztojevszkij-élmény „önmagában” mint pusztán esztétikai élmény nem vezetett volna ehhez a nagy horderejű felfedezéshez. Már idéztük Hermann Imrét (1930), aki szerint minden felfedezés igényli a tudattalan közbenjárását, vagyis feltételeznünk kell egy személyes, egzisztenciális mozzanatot, hiszen „minden lényegi megismerés az egzisztenciára vonatkozik” (Kierkegaard, 1983/1844, 383.).

Mi lehetett ez az egzisztenciális mozzanat?

A „Sorsanalízis és önvallomás” című írásában Szondi (1996/1973) egy bekezdéssel (!) a Dosztojevszkij-hatás leírása előtt arról számol be, hogy a reá igen nagy hatást gyakorló apja drámai módon épp az érettségi előtt halt meg. (Ennek az egzisztenciális vonatkozása talán egyértelmű.) Pszichológiai szempontból gyakorlatilag elképzelhetetlen, hogy a csaknem egyidejű két élmény, az apa halála az érettségi előtt és Dosztojevszkij-élmény az érettségi után egymástól függetlenül fejtette ki a hatását a felnőtté váló („érettségi”) ifjú Szondi belső világában, hiszen a személyiség egységes egész „in-dividuum” – azaz feloszthatatlan (Frankl, 2006/1950, 59.). Ennek ellenére Szondi nem köti össze ezeket egymással, nem utal az összefüggésükre. (A *hiány* szintén egy pszichobiográfiai indikátor Irving Alexander szerint.) A Dosztojevszkij-hatást sokszor említette, a gyászt pedig nem fojtotta el magában, a „hivatalos” gyászmunkát elvégezte: egy évig mondta reggel és este a kaddist közösség előtt. Azonban feltételezhető, hogy a kettő közötti kapcsolat tudattalan maradhatott számára, ami jól megragadható Karen Horney (1939) tudattalanról vallott felfogása segítségével. Horney szerint ugyanis ami valóban tudattalan bennünk, az nem feltétlenül egy konkrét traumatikus esemény, ahhoz fűződő emlék (miként Freud feltételezte), hanem az egyes emlékek, élmények és tapasztalatok szorongást okozó összefüggéseinek elismerése.

Ezt azért tartom nagyon jelentősnek, mert ahogyan már fentebb is utaltam rá, Hermann Imre (1930) szerint a tudattalan közbenjárása nélkül sosem születik jelentős gondolat és felfedezés. A Dosztojevszkij-hatás az esztétikai élményen túlmutató erejét feltevésem szerint a

¹⁵ Az a kérdés merült fel Szondiban, hogy vajon miért volt képes Dosztojevszkij olyan áthatóan ábrázolni a gyilkosok és a szentek lelkivilágát? A családfakutatás adta meg neki erre a választ: az író családja több száz évre visszamenőleg tele volt bűnözőkkel és szent életű emberekkel. Szondi szerint ezeket a figurákat mint sorslehetőségeket a családi tudattalan „hordozta” Dosztojevszkij számára. A családi tudattalan a választásokon keresztül fejteti ki hatását.

párhuzamosan zajló egzisztenciális tapasztalatból, a halál/veszteség élményéből merítette; valójában ez a tudattalan hatás lehetett az, amely Szondi teremtő fantáziáját beindította. Hermann úgy véli, hogy pszichoanalitikus szempontból magát a felfedezési gondolatot úgy kell kezelünk, mint egy álmod vagy egy fantáziát; az álom és az alkotás pedig egyaránt a trauma és a krízis megoldására létrejövő fantáziatartalmak kreatív transzformációjának „termékeként” szemlélhető. Ezt így foglalja össze Vikár György: „Feltételezhetjük, hogy minden válságban megindul és a tudattalanban folyamatosan zajlik a problémamegoldó fantáziatevékenység. Hogy ez tudatosulhat-e, és egy kreatív személyiségnél megfelelő áttételességgel a valósággal összeegyeztethető tudományos vagy művészi alkotássá formálható-e, az egy belső küzdelem eredményén múlik. Bizonyos, hogy az én elhárító mechanizmusainak¹⁶ egy optimális szintje szükséges hozzá, amely az eredeti fantáziában rejlő lelki fájdalmat és destruktivitást a személyiség számára elviselhetővé tudja átformálni anélkül, hogy teljesen eltüntetné.” (Vikár, 2006, 323.).

Miért pont Dosztojevszkij? Miért volt képes az író alakja és munkássága olyan mértékben involválni a fiatal Szondit, aminek következtében az ezen a témán való munkálkodása - indirekt formában – lehetővé tehetette számára a gyász munka elvégzését olyan lelki rétegekben is, ahova a „kaddis”, a hivatalos gyász nem volt képes lehatolni? A megoldás nem is olyan talányos, mint gondolnánk. Lehetetlen ugyanis nem észre venni azt a szerepet, amit az apa (erőszakos) halála Dosztojevszkij életében és műveiben (pl. a *Karamazov* testvérekben) játszik. Freud Dosztojevszkij-tanulmánya, a „Dosztojevszkij és az apagyilkosság” (1998/1928) jóval Szondi Dosztojevszkij-élménye után keletkezett, amit maga Szondi is hangsúlyozott, tehát a sorsanalitikus korai felismeréseire nem gyakorolhatott hatást. De Szondi szempontjából ettől függetlenül is fontos Freudnak az a meglátása, miszerint „félreismerhetetlen a kapcsolat a *Karamazov-testvérek*-beli apagyilkosság és Dosztojevszkij édesapjának sorsa között” (Freud, 1998/1928, 86.), ugyanis tudvalevő, hogy Dosztojevszkij szadista apját saját jobbágyai gyilkolták meg. Mivel Szondi tanulmányozta Dosztojevszkij családjának történetét, ezzel egészen biztosan tisztában volt.

Emellett az is figyelemre méltó, hogy Dosztojevszkij epilepsziája¹⁷, amelyben Freud szerint az írónál „a lelki élet zavara jut kifejezésre” (u. ott, 85.), először „az apa

¹⁶ Vikár meglátásának jelentőségét elismerve úgy vélem, hogy az „én” ebben a folyamatban játszott szerepét elméleti szempontból nem célszerű leszűkíteni az elhárító mechanizmusok tevékenységére. Például Szondi (1996/1954) a lelki élet ellentétességeit áthidaló a „Pontifex Én”-esetében az elhárítás mellett olyan funkciókat emel ki, mint az individualizálás, a szocializálás, a humanizálás, a szublimálás és a transzcendálás.

¹⁷ Jelen sorok írója tisztában van azzal, hogy a jelenlegi tudományos álláspont szerint az epilepszia neurológiai betegség. Ám az ember egész mivoltából kiindulva nem feltételezhető, hogy egy ilyen sok pszichés aspektust

meggyilkolásának megrázó élménye után, 18. életévében” (u. ott, 86.) mutatkozott meg teljes valójában. Freud ödipális értelmezésében a jobbágyok pont azt cselekedték meg, amire a „gyűlölt apa halálának kívánása” (u. ott) irányul tudattalanul. Az epilepsziás „halál-rohamok” Freud szerint Dosztojevszkijnél a büntudat kiváltotta „azonosulást jelentenek egy halottal, egy személlyel, aki valóban meghalt, vagy aki még él, és akinek a halálát kívánjuk”. (u. ott). Szondi a legnagyobb tisztelettel beszél apjának hatásáról, aki vallásosnak nevelte őt, ezért az apa, a halál, az erőszak, a büntudat (vallás) és az alkotás Dosztojevszkijéhez hasonló pszichológiai összefüggéseit az ő történetében csak teoretikus alapon feltételezhetjük.¹⁸ Feltűnő kapcsolódási pont, hogy Szondi – Dosztojevszkijhez hasonlóan – ugyancsak 18 éves volt (!), amikor elvesztette apját, és hogy munkásságának egy jelentős darabja, a „Káin a törvényszegő” (1987/1968) az epilepszia (!) és a gyilkos düh kapcsolatáról szól.

Szondi „paroxizmális ösztönről” szóló elméletében az ösztön egyik konstellációja (a Szondi tesztben: $P = e - hy +$), vagyis a negatív indulatok felduzzasztása (harag, gyűlölet, bosszú, irigység, vagyis a negatív epilepszia faktor: $e -$) és azok kimutatása ($hy +$, pozitív hisztéria faktor) Káinról kapta a nevét. A morál és a vallás eredetét firtató „Mózes, a törvényalkotó”-ban (1973/1973) azt írja Szondi, hogy „a gyilkos hajlam és a bűn felismerése, mint lelkiismereti ítélet nem olyan ellentétpár a pszichológiában – mint a társadalomban –, hanem mindkettő alapelemként ugyanahhoz a szópárhoz tartozik: gyilkosság \rightarrow bűn”. (402.) Ennek értelmében tehát Szondi szerint a káini gyilkos hajlam, a bűn és a lelkiismeret (büntudat) egymástól nem függetleníthető, a lelkiismereti reakció (a tesztben: $e +$) az indulat etikai elaborációja nyomán jön létre felfogása szerint. Ehhez csak két dolgot szükséges hozzátenni: a bűn és a bűnhődés összetartozását, amire Dosztojevszkij regényének a címe utal, illetve Freud megállapítását, miszerint „Dosztojevszkij gazdag személyiségén belül négy arcot különböztethetünk meg: a költőt, a neurotikust, a moralistát és a bűnözőt” (Freud, 1998/1928. 83.) Az „individuum” (oszthatatlan) fogalmát ismerve nem feltételezhetjük, hogy ezek bármelyike független volna a másik háromtól egy emberen, jelen esetben Dosztojevszkijen belül.

tartalmazó zavar alakulása független volna a pszichológiai tényezőktől. A rohamoknak a stresszel, szorongással, depresszióval való összefüggése empirikusan bizonyított, lásd pl. Thapar, Kerr & Harold, 2009.

¹⁸ Arról, hogy ez nem alaptalan feltételezés, lásd Dilthey megállapítását: „A különöstől a különöségig vezető következtetésben valamely közöshöz való viszony van jelen, amely minden esetben reprezentálódik. S ez a viszony még világosabbá válik akkor, amikor nem egyes rokon életmegnyilvánulásoknak azon pszichikai tényezőre való viszonyából következtetünk egy új esetre, amelynek ezek kifejeződései, hanem amikor az analógiás következtetés tárgyát összetett individuális tényállások adják. Így *valamely összetett karakter bizonyos tulajdonságai szabályszerű kapcsolódásának meglétéből arra következtetünk, hogy egy új esetben, a kapcsolódás meglétét feltételezve, a még meg nem figyelt vonás sem fog hiányozni.*” (1990, 89., kiemelés tőlem – KZ)

Az apa halálának traumájához köthető, feltehetően konfliktuózus érzelmi tapasztalatoknak a kaddis által kijelölt horizontján túli (vagyis tudattalan) dimenzióit feltevésem szerint tehát Szondi Dosztojevszkij segítségével, áttételesen élhette meg és dolgozhatta fel. Mégpedig úgy, hogy miközben Dosztojevszkij „analitikusává” vált, az íróban levő „költőt” összekötve a bűnözővel, a neurotikussal¹⁹ és a szenttel, egyúttal Dosztojevszkij segítségével indirekt önanalízist is végezhetett, ami azért volt lehetséges, mert tudattalanul azonosult Dosztojevszkijjével és a hőseivel²⁰. Ez teljes mértékben összecseng a Lutherről pszichobiográfiát író Erik H. Erikson tapasztalataival, aki szerint egy ilyen helyzetben „a klinikus biográfus joggal érezheti: klienssel van dolga. Ám amint a klinikus beleringatja magát ebbe az érzésbe, hamarosan rá kell jönnie, hogy nem ő foglalkozik a beteggel, hanem az elképzelt beteg foglalkozik övele.” (Erikson, 1991/1958, 20.) Ez az „analízis” azonban nemcsak Szondi sorsát, hanem a sorsanalízis alakulását is messzemenőig meghatározta, tehát a sorsanalízis hasonlóképpen „önéletrajzi” jellegű, mint ahogyan Murray és Stolorowék (Stolorow & Atwood, 1979) hangsúlyozták más mélylélektani elméletekkel kapcsolatban. Az, hogy a saját tapasztalat egy benső munka során elméletté és módszerré elaborálódik, így az önsegítés mások segítségét lehetővé tevő módszerré transzcendálódik, lefedi a kreativitás azon definícióját, miszerint az olyan az produktumok létrehozásáról vagy összefüggések felfedezéséről szól, ami újszerű, eredeti, és mások számára is haszonnal bír (Runco, 2007).

Az apa halála, az ahhoz kapcsolódó pszichés konfliktusok kreatív elaborációja, aminek nyomán ezek a felfedezések mások számára is hasznot hoznak – mindez senkinek az esetében nem kapcsolódik össze olyan nyilvánvalóan, mint Sigmund Freudnál, akinél az „önéletrajzi” eredet Szondihoz hasonlóan világosan kimutatható (Stolorow & Atwood, 1979). A mélylélektan korai, freudi időszaka sok tekintetben az apáról, sőt még inkább a gyermeknek (azon belül is inkább a fiúgyermeknek) apához, az apa törvényéhez való viszonyáról szóltak. A másik oldal, az apa tapasztalata sohasem kerül fókuszba, hiszen Freud híres ödipális elméletében mindig a gyermek perspektívája áll a középpontban. (Alexander, 1990b). A pszichoanalízis korai apa-centrikusságának egyik legfontosabb oka – miként arra már fentebb utaltunk - egyes pszichológiatörténészek szerint Freud személye volt. Híres ön-analízise - amely saját is elmondása szerint egyúttal legfontosabb „esetének” is számított (May, 1983b) -

¹⁹ Felhívnom a figyelmet arra, hogy abban az időben a bűnözés és az epilepszia kapcsolata általánosan elfogadott feltételezés volt (Gyimesi, 2019). Dosztojevszkij, a „szent bűnöző” esetében ezt az összefüggést Thomas Mann (1970/1946) is firtatta, és ennek az összefüggésnek produktív jelentőségét emelte ki Dosztojevszkijnél (és nem mellesleg egy másik betegség kapcsán Nietzsche esetében is).

²⁰ Az író és hőseinek pszichológiai a szimbolikus azonossága a pszichoanalitikus művészetfelfogás egyik alapfeltevése (Freud, 1998/1908)

vezetett el a pszichoanalízis alapító szövegének, az „Álomfejtésnek” a megszületéséhez, sőt hosszabb távon magának az Ödipusz-komplexusnak a megfogalmazásához is (Jones, 1983/1961). Az „Álomfejtés” minden szempontból komoly előrelépést jelentett az 1895-ös „Tanulmányok a hisztériáról” című műben megfogalmazottakhoz képest, hiszen az álom volt az a pont, ahol a pszichoanalízis klinikai elméletből és gyakorlatból általános érvényű mélylélektanná és „életgyakorlattá” kezdett átalakulni. Az álom tanulmányozása megnyitotta az utat Freud előtt az elvétesek, a vicc, a művészet, majd a vallás az antropológiai és filozófiai kérdések tanulmányozása felé, és elvezetett egy átfogó, univerzális személyiségelmélet megfogalmazásáig is (Freud, 1990/1925).

Ami miatt ezt hangsúlyoznunk kell, az a tény, hogy Freud részben személyes indíttatásból, mégpedig apja halála nyomán kezdett behatóbban foglalkozni az álmokkal. Az álom témája emellett közismerten szoros kapcsolatban áll a kreativitással („fejesugrás álomszerű állapotokba” – lásd Koestler, 1998/1964), ami azért is fontos, mert a „továblépés” a neurózis tanulmányozásától a saját neurózisának elemzésén át az álmok felé Freud tudományos kreativitásának magasabb szintű kibontakozását is jelentette. A kreativitás pedig Rank (1989/1932) értelmében nem csak bizonyos produktumok, hanem a saját én „létrehozását” is eredményezi. Freud édesapja, Jakob 1896-ban hunyt el, aminek következtében Freud neurotikus tüneteket kezdett produkálni (Jones, 1983/1961)²¹. Ekkor már évek óta tudta, hogy a neurózis a tudattalanban gyökerezik, és feloldani csak annak feltárásával lehetséges; és mivel rajta kívül nem létezett más pszichoanalitikus, ezért önmaga terapeutájává kellett válnia. Saját magát nem fektethette a díványra, ezért kapóra jött számára, hogy ez idő tájt a páciensei spontán álombeszámolóira alkalmazva szabad asszociációs módszerét az álom titkai kezdtek feltárulkozni a számára. Így aztán önanalízisét Freud (Anzieu, 1986) saját álmai elemzésével végezte el; többek közt ennek a lecsapódása lett az „Álomfejtés” című mű, amelynek példái nagyrészt Freud saját álmaiból származnak. Önanalízisének és az „Álomfejtés” megszületésének az összefüggéseivel maga Freud is tisztában volt, miként arra e cikknek a könyv előszavából vett mottója is utal.

Az „Álomfejtés” tehát tudományos nyelvezettel megírt önvallomásnak is tekinthető (Szent Ágoston, Pascal és Rousseau hagyományait folytatva), és a személyes krízis tudományos kreativitás formájában történő átdolgozásának (Vikár, 2006) is kiváló példája. Remek példa annak ellenére, hogy egyik súlyos következménye, az „anyai” háttérbe szorítása (Kramer, 2015) az elaborátum pszichológiai értékét relatívvá teszi. A könyv Freud személyes belső

²¹ A gyász és a neurózisok (elsősorban a depresszió) összefüggéseit Freud csak 1917-ben veti papírra Gyász és melankólia” című korszakos munkájában (Freud, 1997/1917).

„pokoljárásának”²², vagyis felépülését lehetővé tevő elaborációs munkájának a dokumentuma, olyan krízisfeldolgozás, ami kimeríti a kreativitás pszichológiai kritériumait: a létrejött produktum újszerű, eredeti, és másoknak is hasznot hozott. Hogy a kreatív írásnak ilyen pszichológiai, akár trauma-feldolgozó hatása lehet, azt a modern pszichológia kísérleti úton is bizonyította (Pennebaker & Evans, 2018).

Freud (1993/1900) tehát meg volt győződve arról, hogy az apa elvesztése az egyik legmeggrázóbb tapasztalat, amit egy férfi (így ő maga is) átélhet élete során. Ha figyelembe is vesszük, hogy önanalízise jelentős mértékben tévútra vezette (Kramer, 2015), amit a pszichoanalízis később fejlődése „korrigált” az anyai dimenzió középpontba helyezésével, kétségtelen, hogy az apja halála volt az a „kiváltó erő” amit Hermann Imre (1930) nélkülözhetetlen tényezőként tartott számon a kreativitás kibontakozásában. Az apja halála volt tehát az, ami Freud tudományos kutatását fokozottan személyessé téve beemelte az egzisztenciális momentumot, az ezen való munkálkodása pedig félreismerhetetlenül szerepet játszott alkotókészségének, kreatív énjének magasabb szintre emelkedésében.

Az apa halálának hasonló hatását figyelhetjük meg a Freudtól és a pszichoanalízistől történetileg és szellemileg egyáltalán nem függetleníthető (May, 1983a) tizenkilencedik századi egzisztenciális filozófusoknál, Sören Kierkegaardnál és Friedrich Nietzschénél is. Kierkegaardnál ez közvetlenül, Nietzschénél némileg közvetettebb módon érvényesül. Kierkegaard-ról azt írja Atwood, Stolorow és Donna Orange (2012), hogy naplói szerint fiatal korában érte valami, amit ő maga úgy nevezett: a nagy földrengés. A szerzők szerint ezt gyászt kiváltó veszteségek sorozata okozta: gyermek és fiatal korában ugyanis Kierkegaard egymás után veszítette el anyját, apját és öt testvérét. „Minden veszteség, amit az ember elszenved – írják a szerzők – veszélyezteti a lélek egységét, mert az illetőt a jelen és a múlt közötti töréssel szembesíti. Az, aki abban a világban élt, melyben létezett a szeretett személy, már nem ugyanaz, akivé átváltozik abban a világban, amelyből a szeretett személy eltűnt. A gyászmunkával járó szenvedés annak a tapasztalatnak a hatása, mikor megpróbálunk egyik fázisból átjutni a másikba. Néha az átmenetet túl nehéz véghez vinni, és rés támad a múltbeli én, valamint a jelen és a jövő énje közt.” (im. 19.). Stolorowék szerint ezek a tapasztalatok messzemenőkéig befolyásolták nemcsak Kierkegaard személyiségét és filozófiáját és alkotói tevékenységét is. Ez utóbbira egyébként minden képzeletet felülmúló grafománia volt jellemző, ami arra utal, hogy az írói tevékenység „vitális jelentőségű” (Schönau, 1998) lehetett a filozófus számára.

²² Lásd a könyv Vergilius- mottóját: „Ha nem tágit a menny/Acherónt verem én fel”. A személyes és mitológiai pokoljárások párhuzamait lásd Kőváry, 2008.

Kierkegaard-nak az elhunytjaihoz való viszonya nem volt azonos minőségű és intenzitású. Az irtózatosságnak írást hátra hagyó filozófus anyjáról egyetlen sorban sem (!) emlékezik meg²³, ezzel szemben az apa személyisége – írja életrajzírója és filozófiájának értelmezője, Gyenge Zoltán - elhagyott menyasszonya mellett „az egyik legfontosabb tényező Kierkegaard emocionális, és ezen keresztül szellemi életére nézve.” (Gyenge, 2007, 15.) Ez a hatás korántsem nevezhető felemelőnek vagy megnyugtatónak. Az apa ifjú korában a szegénységtől elgyötörtén egyszer megátkozta Istent, amitől később olyan mértékű büntudat vett rajta erőt, amit csak legkisebb gyermeke, Sören fanatikus vallási nevelésével tudott féken tartani. „Gyermekeként szigorúan és komolyan krisztushitben neveltek, emberileg szólva eszelős volt a neveltetésem: már kora gyermekkoromban túlerőltettek az élmények, olyan élmények, amelyek alatt még a mélabús aggastyán²⁴ is összeroskadt, aki rám testálta azokat – gyermek létemre örületes módon mélabús aggastyánnak öltöztettek” – írja a filozófus (idézi Gyenge, im. 17.).

Az életrajzíró szerint „az apa a gyermek Kierkegaard-t egyfajta gyóntatónak használja, ami önmagában is szörnyűség, az igazi borzalom azonban később, 1838-ban válik világossá, amikor az apa elmondja fiának a szörnyű bünt.” (im. 16.) (Az istenkáromlás bűnéről van szó.) Kierkegaard maga így vall erről a pillanatról: „Ekkor meghalt az atyám. Gyermekkorom hatalmas vallási benyomásai idealizáltság enyhébb alakjában újra hatalmat nyertek rajtam...” (Kierkegaard, 1965, 64.) Ebben az évben jelenik meg első írása, az „Egy még élő ember írásaiból”, a korántsem egyszerű életű és lelkivilágú Hans Christian Andersenről (2004/1838).

Kierkegaard első nagy írói korszaka 1843-44-hez köthető, amikor is olyan jelentős, a szorongás, az autenticitás, a bűn és a hit kérdéseivel hadakozó műveket adott közre, mint a „Vagy-vagy”, „Az ismétlés”, a „Félelem és reszketés”, „A szorongás fogalma” és a „Filozófiai morzsák” (Gyenge, 2007). Amiről jelen kontextusban mindenképp szót kell ejtenünk, az a „Félelem és reszketés” (1986/1843), ennek a központi motívuma ugyanis Ábrahám és Izsák, vagyis a fiút feláldozó apa (!) története. A könyv utószavában Balassa Péter (1986) kiemeli, hogy ez a mű különös formában jeleníti meg Kierkegaard-nak a hegeli rendszerfilozófia elleni lázadását az egyes és a szubjektív középpontba helyezésével. Hegelnek az általánosba besimuló egyesről és az objektívről szóló tana elleni lázadás Balassa szerint egyúttal „egy autoriter apa

²³ Érdekes módon ugyanezt ezt látjuk Csontvárynál is (Kőváry, 2012b), illetve Dalínál, aki szemben a többi családtagjával csak a 16 éves korában elhunyt imádott édesanyjáról NEM festett képet. Egyszer utalt rá nagyon excentrikus formában: az egyik festményének „A szent szív, avagy időnként élvezettel köpök az anyám portréjára” címet adta (Kőváry, 2009). Ugyanakkor figyelembe kell venni azt a kontextuális történeti tény is, hogy az apának és a férfiaknak az életben játszott szerepét a hagyományos paternalizmus következtében ebben az időszakban még összehasonlíthatatlanul jelentékenyebbnek gondolták, mint az anyáét.

²⁴ Ez a mélabús aggastyán az apa volt, aki 56 évvel volt idősebb legkisebb gyermekénél.

elleni támadás”, és hogy ez a „filozófiai apa elleni teoretikus és alkati rebellió²⁵ egy olyan műben ér csúcspontjára, amelynek tárgya éppen az, hogy egy apa meg akarja ölni az egyetlen fiát” (257.) Balassa nem reflektál arra, hogy mindez hogyan viszonyulhat Kierkegaardnak a saját (biológiai) apjához és annak vallásosságához fűződő személyes viszonyához, mint ahogyan Gyenge (2007) is alapvetően elítélően szól a pszichológiai tényezők („szellemi Ödipusz-komplexus”) túlhangsúlyozásáról Kierkegaard esetében. Amellett, hogy ez az igény részben jogos kritika a túlszichologizálással szemben, lélektani szempontból mégis elképzelhetetlen, hogy Kierkegaardnak az apjával való drámai viszonya ne lett volna hatással – például a könyv témaválasztására. „Ha egy művet teljes kontextusával együtt szemlélünk – írják Stolorowék – teljes mértékben beleágyazódva az életbe, amit kifejez, az hozzájárulhat a mű megbecsüléséhez, és elősegítheti annak megértését, értékelését és továbbfejlesztését.” (Atwood, Stolorow & Orange, 2012, 17.). Vagyis a pszichológiai motívumok alulbecsülésével ugyanúgy akadályozhatjuk a mélyebb megértést, mint a túlszichologizálással, amely utóbbi egyébként a pszichobiográfiai elemzés során elkövethető tudományos hibák egyike (Runyan, 1984).

Friedrich Nietzsche, akinek a munkásságát ismert módon szintén végig kísérte a vallási, erkölcsi, filozófiai és tudományos tekintély elleni lázadás, némileg kilóg a sorból. Kierkegaardhoz, Dosztojevszkijhez, Freudhoz és Szondihoz hasonlóan az ő munkássága is a pszichológia, a filozófia és az irodalom határterületeihez tartozik (ez egyébként az egzisztenciális indíttatású szerzőkre általában jellemző). Az apa, Ludwig Nietzsche tiszteletes halála azonban nem a filozófus-költő felnőtt korában következett be: Nietzsche alig négyéves volt, amikor apja egy ismeretlen idegrendszeri betegség áldozata lett (Frenzel, 1993). Ez serdülőkori naplójegyzetei alapján hatalmas érzelmi megrázkódtatást jelentett számára. A trauma hatására a majdani filozófus egy megrázó lidércnyomásos álomról is beszámol, amelyben apja visszatér a sírból. Ennek átható erejéből George Atwood és Kyle Arnold (2005) azt a következtetést vonja le, miszerint a gyerekkori trauma alapját képezhette Nietzsche sok találgatás alapját képző 1889-es szellemi összeomlásának, „őrültségének”. Amellett, hogy ez természetesen nem zárható ki (a pszichoanalízis alapfeltevéseihez tartozik a mentális problémák gyermekkori gyökerezettsége), ellentmond a modern pszichobiográfia azon elvének, miszerint a gyerekkorra vonatkozó spekulációk helyett célszerűbb a jobban dokumentált felnőttkorra koncentrálni az elemzés során (Carlson, 1988). Egyébként ez megfelel az egzisztenciális pszichológia azon felfogásának is, miszerint, ha egy történés időben

²⁵ Emellett Kierkegaard lázadása az intézményesített vallás, az egyház ellen is jelentősnek tekinthető.

korábbi, az egyáltalán nem feltétlenül jelenti azt, hogy érzelmileg fontosabb is volna, tehát a felnőtt ember esetében a „végső félelmekhez” való aktuális viszonya inkább meghatározó jelentőségű (Yalom, 2006/1980.).

Nietzsche esetében egészen nyilvánvaló, hogy életének, személyiségének és munkásságának alakulását közvetlenül sokkal inkább befolyásolta egy felnőttkori kapcsolata, illetve ennek a kapcsolatnak a felbomlása („halála”), mint az apa elvesztése kisgyermekkorban. A zeneszerző Richard Wagnerről van szó, aki elképesztő hatással volt a filozófusra a szó minden lehetséges (pozitív és negatív) értelmében (Safranski, 2002). Wagner ugyanabban az évben született, mint Nietzsche apja (1813), így az apa nélkül felnövő filozófus számára mindez a szellemi kapcsolaton túlmutató érzelmi jelentőséggel is bírhatott. Ennek a jelentőségét korábbi írásaimban már igyekeztem részletesen bemutatni (Kőváry, 2013, 2016), ezért itt azokra az aspektusokra hívnám fel a figyelmet, amelyek a korábbi tanulmányokban nem kerültek előtérbe.

Nietzsche számára a Wagnerrel való személyes kapcsolat korai évei egyfajta érzelmi-szellemi beteljesülést jelentettek, de a zeneszerző zsarnoki természete miatt a viszony egy idő után ambivalenssé vált, és Nietzsche egyre gyakrabban menekült betegségbe (Frenzel, 1993; Köhler, 2005)²⁶. A filozófus 1869-1876 közti első alkotói időszakának, amelyet meghatározott a Wagner és a Schopenhauer iránti rajongás (Wagner is Schopenhauer-hívő volt), a zeneszerző keresztény tematikájú zenedrámája, a Parsifal keltette hullámok vetettek véget. Nietzsche számára elfogadhatatlan volt, hogy a korábban csak „pogány” témákat feldolgozó Wagner „térdre hullott a kereszt előtt” (Nietzsche, 1994/1888), noha a készülő műről a filozófusnak már rég óta tudomása volt, és a nyitányt úgy jellemezte, hogy „az a fenséges legnagyobb mesterműve, amit ismerek” (Heller, 1994, 38.). Sokkal inkább a bayreuthi Wagner-színház, a *Festspielhaus* körül tobzódó nyárspolgári dekadencia és a német „birodalmiságnak” (és az antiszemitizmusnak) való wagneri behódolás lehetett az az ok, ami miatt Nietzsche elhatározta magát a szakításra (Frenzel, 1993).

Ez a „születési”/szeparációs trauma - ami Nietzschénél egyfajta szellemi-érzelmi-egészségügyi válságot eredményezett - indította el őt az „individuáció” irányába, valódi önmaga és személyes szabadsága felfedezése felé, amit a „délelőtti filozófiája” elnevezésű második időszakában írt könyveiben („Emberi, túlságosan is emberi”, „Virradat” és a „Vidám

²⁶ Egyes pszichoszomatikus reakciók pszichodinamikai hátterét a tapasztalatok szerint az érzelmi dependencia, a kapcsolatvesztés félelme miatt kifejezhetetlenek megélt negatív érzések (harag, gyűlölet) keltette konfliktusok jelentik (Hoffmann & Hochapfel, 2000). Mivel a szimbolikus csatornák (pl. verbális kommunikáció) hozzáférhetetlenek (szorongásteli tartalmak „elfojtása” miatt), az én (szelf) kohézióját ebben az esetben az integrálhatatlan affektus testi tünet formájában történő „konkretizációja” tartja fent (Atwood & Stolorow, 1984).

tudomány”) ünnepelt felszabadulva (Kőváry, 2013). A harmadik alkotó időszak (1883-1889), amely alatt legismertebb műveit írta („Im-ígyen szóla Zarathustra”, „Túl jön és rosszon”, „A morál genealógiája”, „Bálványok alkonya”, „Az Antikrisztus”, „Ecce homo”) szintén egy megrázó érzelmi traumával, a Lou Andreas Saloméval való megismerkedéssel és szakítással kezdődött (Safranski, 2002). Nietzsche saját elmondása szerint is az alkotás, Zarathustra „világra hozása” menti meg a Saloméval történő 1882-es szakítás után. Az írás, az alkotás tehát itt is vitális funkciót töltött be (Kőváry, 2013).

A két érzelmi trauma közül Nietzsche esetében a Wagner-ügyet kell fontosabbnak tartanunk. Wagner meghatározó szerepe ugyanis az alkotó tevékenység legvégéig, 1888-ig megmarad, noha a szakítás után – a Wagner és Nietzsche-hívó Thomas Mann kifejezésével élve – „szerelemi gyűlöletté” alakul át (Mann, 1970/1947). Erre utal az is, hogy az utolsó időszakban (1888-ban) írt Nietzsche-művek jelentős része már címében is Wagnerre utal: a „Wagner-ügy” és a „Nietzsche kontra Wagner” közvetlenül, míg a „Bálványok alkonya” alig leplezett utalás Wagner „Az istenek alkonya” című művére (ennek német címe „Götterdämmerung”, míg Nietzscheé „Götzen-Dämmerung”) (Frenzel, 1993). A „Nietzsche kontra Wagner” (2004/1888) fejezetcímei is árulkodóak: „Amit csodálok” és „Ahol ellenvetéseket teszek” (egyértelmű az ambivalencia), illetve a „Hogyan szabadultam meg Wagnertől” és „A pszichológus kér szót”²⁷. A jelek szerint a megszabadulás nem sikerült, hiszen e könyv tíz évvel az után készült, hogy Nietzsche utoljára levelet írt Wagnernek (Frenzel, 1993). Pszichobiográfiai szempontból úgy tűnik, hogy Wagner szerepe végig nyomatékos maradt, csak „co-player”-ből egy idő után „counter-player”-ré vált (Isaacson, 2005) a filozófus számára.

Hogyan kapcsolható mindez az „apa halála”-témához? Úgy tűnik, hogy Ludwig Nietzsche, e „művészetek iránt fogékony, rajongó, lágyszívű” apa (Frenzel, 1993, 9.) halála valóban komoly őstrauma lehetett a kisgyermek Friedrich számára, miként arra Arnold és Atwood (2005) rámutattak. Nietzsche gyermek- és fiatalkori visszahúzódó, félszeg magatartása, komoly, koravén személyisége (iskolatársai „kis pap”-nak nevezték) sok tekintetben ennek, illetve a környezetét domináló női családtagok (nagy mama, két nagynéni, anya, hűg) hatásának volt köszönhető (Frenzel, 1993). Nietzsche nőtestvérének későbbi zsarnoki viselkedése alapján nem tévedünk nagyot, ha arra gondolunk, hogy Friedrichet hamar utolérhette a „tehetséges gyermek drámája” (Miller, 2005), és valódi érzéseit, szelfjét és szabadságát csak kerülő úton, a művészi és az intellektuális szférán keresztül tudta igazán megélni és kifejezni. Ezt a szférát testesítette meg az önmagát kereső ifjú Nietzsche számára a 19. század két szellemi gigásza,

²⁷ Kérdéses, hogy Nietzsche itt Wagner vagy önmaga pszichológusaként kér e szót, a korábbiak alapján ez nem elválasztható egymástól.

Arthur Schopenhauer és Richard Wagner. A zenét magasztaló schopenhaueri filozófia és a wagneri zene lehengerlő, sőt megsemmisítő hatással volt a fiatal Nietzsche („bárkinél jobban ismerem Wagner művészetének rettenetét, az idegen révületek ötven világát” – 1994/1888, 45.), részben akarata ellenére, mert szíve szerint valójában sokkal jobban vonzotta a lágyabb, finomabb schumanni muzsika (Safranski, 2002). Azonban Wagner, akinél Nietzsche szerint aligha találni „a modern lélek labirintusához avatottabb vezetőt, ékesszólóbb lélekbúvárt” (2001/1888, 6.) megmutatta, „hogyan lehet zenével hipnotizálni”, elcsábította őt a labirintus belsejébe (Nietzsche öreg Minotaurusznak is nevezi valahol, lásd Köhler, 2005), vagyis lélektani nyelven szólva megnyitotta az utat saját tudattalanja²⁸ felé.

A zenének ezt a belső határokat átrendező, regressziót eredményező képességét később olyan, zene-ihlette pszichoanalitikusok vizsgálták, mint Heinz Kohut (Dimitrievic, 2013). Ez a regresszió, vagyis a súlyos emocionális tapasztalatok – jelen esetben az apa korai halála okozta gyász keltette érzelmek – ellen fogatosított karakter-elhárítások feladása egy ideig jótékony, „terápiás” hatású lehetett Nietzsche számára, és elvezethetett a szelf mélyebb, belső megtapasztalásához illetve valamiféle elveszett paradicsomi állapot újra-meghódításához. A Wagnerrel és a wagneri zenével²⁹ való felkavaró szimbiózis traumatikus megszakadása felveti az újratraumatizálás lehetőségét, amely adott esetben akár drasztikusabb hatású is lehet, mint maga az őstrauma (Rosenblum, 2013). Az „apai” téma eme különféle rétegei (apja, Wagner) Nietzsche számára egy olyan „teleszkópszerűen egymásra épülő” (Kohut, 2007/1977) lélektani komplexumot alkothattak, amely végighúzódik az életén a biológiai apa elvesztésétől annak szellemi formában való újra megtalálásán és újra elvesztésén át az „atyai” (a vallás és a vallásossá vált wagneri zene) elleni filozófiai lázadásig. A vallási tartalom ebben mindvégig meghatározó, hiszen az apa lelkész, a Wagnerrel való szakítás ürügye a keresztény tartalmú Parsifal, a lázadás pedig a „halott (atya)isten” (*Gott ist Tot*) után itt maradt, immár az emberiséget Nietzsche szerint megkárosító „értékek átértékelésére” (Nietzsche, 1994) irányul. A wagneri újratraumatizálódás nyomán megtapasztalt szelf-fragmentáció egy más szinten való újraszerveződéshez vezetett el Nietzsche-nél, vagyis a szakítás nyomán kialakult határhelyzet elsajátítása tette lehetővé számára a „benne lehetséges egzisztencia”, a valódi(bb) önmaga megvalósítását (Jaspers, 2008). Vállalta az ezzel járó szorongást, a „szabadság szédületét” (Kierkegaard, 1993/1844) és az egzisztenciális izoláció kínjait, így lett egy tehetséges

²⁸ Nem hiába beszélt Romain Rolland (1931) „zenei tudattalanról” már Beethoven kapcsán is.

²⁹ A wagneri zenét időnként a „végtelen dallam” kifejezéssel is szokták illetni, ami alapján nem meglepő, hogy valamiféle belső kapcsolat fűzi a korai én-állapotokat leíró „óceáni érzéssel” (Freud, 1982/1930).

Schopenhauer és Wagner-követőből a jövő lélektani-filozófiai irányzatait (egzisztencializmus, pszichoanalízis) megelőlegező vakmerő szellemi konkvisztádor.

Elméleti konklúzió

Az előbbieken az összehasonlító pszichobiográfia módszerét alkalmazva azt igyekeztem nyomon követni, hogy az apa elvesztése, tágabb értelemben a „halálhoz való lét” határhelyzetének megtapasztalása hogyan járult hozzá számottevően egy sor, azonos „szellemi családba” tartozó alkotó (író, filozófus, pszichológus) munkásságának kibontakozásához. A többször idézett Hermann Imre (1930) kreativitás-modellje alapján a kreatív potenciál aktualizálódása három tényező függvényeként ragadható meg:

(1) A tehetség-egész egy biopszichológiai adottság-komplexum, ami bizonyos esetekben gátló tényezők jelenléte következtében nem tud teljes formájában manifesztálódni. Ilyen gátló (ugyanakkor serkentő) tényező lehet például az intellektuális tekintélyekhez való ambivalens viszony. Ilyen szellemi-„apai” tekintély volt Kierkegaard számára Hegel, Nietzsche számára Wagner, de mindkettőjük esetében a háttérben felsejlik az apa³⁰, és az apai szellemi örökség (kereszténység) ellentmondásos hatása. A bűnnel, a(z apa)gyilkossággal, a büntudattal, és ennek nyomán a patriarchális zsidó-keresztény vallás kérdéseivel való küszködés végigvonul Dosztojevszkij és Freud munkásságán is, és a saját apa halála számukra is alapvető változásokat eredményez, akárcsak Szondinál, Kierkegaardnál, és lényegében Nietzschénél is.

(2) Ebből kifolyólag az apa halálát Hermann második tényezőjével, a „kiváltó erő”-vel kell azonosítanunk, ami a tehetség egész felszínre kerülését (a potenciál aktualizálódását) eredményezi. A kiváltó erő általánosan lehet krízis, trauma, konfliktus, sors-esemény (Tengelyi, 1998), de akár esztétikai csúcsmélység (mint amilyen Nietzsche számára a wagneri zene volt). A csúcsmélységet Maslow (2003/1968) „akut identitás-élménynek” nevezi, utalva annak transzformatív hatására.

(3) A harmadik hermanni tényező a „hajtó részlet gyökerek” a szublimáció freudi elméletére utal, azonban mi ebben a dimenzióban nem az ösztöntényezőket, hanem a tárgykapcsolati vetületet tartjuk fontosnak, ahogyan az Bálint (1997/1959) vagy Hans Loewald (1988) szublimáció-elméletében tükröződik. Mindkettő az éntől különálló érzelmi tárgyak megtapasztalása (differenciáció) előtti harmonikus (vagy annak fantáziált) állapot helyreállítására helyezik a hangsúlyt.

³⁰ Végül is a Freud-Jung viszony is mutat hasonlóságot: Jung esetében is lelkész édesapa áll a háttérben. Ennek bizonyos aspektusait lásd Kőváry, 2007.

Azt is láttuk, hogy ez a folyamat egyik esetben sem nélkülözi az önmegértés vágyát, az intenzív lélektani önanalízist, ami valójában inkább egy Másikkal együtt folytatott egyfajta „kölcsonös analízis”-nek (Ferenczi, 1996/1932), párbeszédnek nevezhető abban az értelemben, ahogy Erikson (1991/1958) megjegyzésén keresztül már utaltunk rá fentebb. Valóban úgy tűnik, hogy ezeknél a szerzőknél a kivételes lélektani érzék az átlagot jóval meghaladó introspekciós készséggel áll összefüggésben, ami szorosan összefonódik a Másik mély megismerésére irányuló vágygal, és a két megismerésforma kölcsönösen áthatja egymást. Nietzschénél a Wagnerrel, Freudnál (a páciensek mellett) a Leonardóval, Szondinál a Dosztojevszkijjal való azonosulás képezi ennek alapját. Kierkegaardnál a „Vagy-vagy”-ban (1994/1843) találunk utalást hasonlókra: „annyira szerelmes vagyok Mozartba, mint egy fiatal lány... Halhatatlan Mozart! Neked köszönhetek mindent... fontosabbnak tartom az ő halhatatlanságát, mint saját lételemet. Igen, ha elvonnák őt, ha eltörölnék a nevét, akkor leomlana az az egyetlen oszlop, mely megakadályozta eddig, hogy számomra minden rettenetes káosszá, szörnyű semmivé váljék.” (im. 40.) Erős mondatok! És ha összevetjük ezt Nietzsche egyik kijelentésével („Richard Wagneren kívül nem volt senkim...”, 2004/1888, 130.), akkor felsejlik bennünk az a gyanú, hogy az egzisztencializmust (és lényegében a mélypszichológiát) megalapozó két szerző, Nietzsche és Kierkegaard munkássága (legalább is részben) zeneszerzők hatása alatt, „a zene szelleméből”³¹ keletkezett, ahogyan Aleksandar Dimitrievic (2013) állította Kohut szelfpszichológiájáról. Mindhármuk (Kierkegaard, Nietzsche és Kohut) esetében a zenei, preverbális érzelmi tapasztalat nyelvi megragadásáról, transzformációjáról van szó, amely aktussal helyreállítható a fejlődés során preverbálisra és verbálisra hasadó szelf (Stern, 2002/1985) egysége.

A kreatív folyamat kidolgozási, elaborációs szakasza Ernst Kris (1995/1952) felfogásában mindig egy inspirációs szakaszt követően bontakozik ki, bár a két szakaszt mereven elválasztani egymástól nem célszerű (May, 1959). Az inspiráció mélylélektani esszenciáját Kris (1995/1952.) szerint a „regresszió az én szolgálatában” elnevezésű folyamat alkotja, amely regresszió az „álomszerű” tapasztalatok megszerzése mellett az én szerkezetének átalakulását jelenti. Az átalakulás első fázisa „dekonstrukciós”, a határok feloldásával³² jár, amely lehetővé teszi, hogy újszerű tapasztalatok váljanak megközelíthetővé és átélhetővé. Erre először Sabina Spielrein utalt „A pusztítás mint a keletkezés oka” című tanulmányában (2008(1912)). A

³¹ A „zene szelleméből” kifejezés utalás Nietzsche első könyvére, „A tragédia születése a zene szelleméből” (1986/1872) című nagy hatású munkára.

³² Freud (1986/1917) szerint a művésznek eleve lazák az én határának fenntartásáért felelős elfojtásai.

korlátjaitól („hatékony páncél”³³ – Bálint, 1997/1959) legalább is részben megszabadult én nyitottá válik élmények megtapasztalására; ennek a dinamikáját írja le Norman Holland (1998), amely segíthet megérteni, hogy hogyan lesz az alapvetően interszjektív kontextusú ön-élményből végül „önéletrajzi” személyiségelmélet. Holland szerint a befogadás a pszichoanalitikus „vizontáttélre” emlékeztető folyamat, amelynek fázisai: *várakozás – elhárítás* (az „anyag” szelekciója) – *fantázia* (a tudattalan tartalmak kivetítése a befogadott tartalomra) – *transzformáció* (átfordítás témákba). Ez utóbbi már az elaboráció része, ami - mint Ranknál láttuk – nem csak egy produktum, hanem önmagunk felépítését is magába foglalja.

Úgy tűnik, hogy ebben a folyamatban az „analitikus” és az „analizált” szerepeinek a határai nagyon képlékenyek, az önmegismerés és a másik megismerése kéz a kézben halad, noha ezek a dimenziók nem mindig egyenlő mértékben reflektáltak. Ilyen értelemben Dosztojevszkij volt Szondi első „páciense” akinek „analízisén” keresztül felfedezte a családi tudattalan jelenségét, de egyúttal Dosztojevszkij volt Szondi első „analitikusa” vagy „biblioterapeutája”³⁴ is, aki segített neki, hogy indirekt formában, az apa halálának témáján a kaddis nyújtotta lehetőségeken túl is dolgozzon. Miért tűnik fontosnak itt az „indirekt” jelző? Azért, mert „hősével” azonosulva, vagy vele „misztikus participációt” (Jung, 1993/1964) kialakítva³⁵ a szerző számára lehetővé válik, hogy a személyes traumája vagy konfliktusa „optimális esztétikai távolságba” (Scheff, 1979) helyezve kerüljön átdolgozásra (mint az álomban is). Ha a pszichológiai tartalom az éntől túl nagy érzelmi távolságban van („overdistancing”), akkor nem kerül sor katarziszra vagy érzelmi belátásra, míg a „túl közeli” trauma vagy konfliktus („underdistancing”) elborítja az ént, és a gyógyítás helyett újratraumatizálás történik. A sikeres álommunka, a sikeres művészetmunka, a sikeres tudományos/filozófiai elaboráció és a sikeres terápia egyaránt a szelf-kohézió kialakításának és fenntartásának eszköze lehet, ilyen értelemben ezek a jelenségek „szelftárgyas” funkciót képesek betölteni (Kohut, 1985). Azonban az álommunka vagy a művészetmunka sikeressége sosem garantált, (Kőváry, 2020d), ahogyan az „egzisztenciális” vonatkozású tudományos elaboráció is lehet jobban vagy kevésbé sikeres (Pine, 1973).

³³ Bálint szerint a „hatékony páncél” kezdetleges tárgykapcsolati attitűdök („oknofília” és „filobatizmus”) magába vetítése nyomán jön létre. „A páncél kettős feladatot lát el. Az élthez szükséges különféle képességekkel látja el az egyént, de egyben korlátozza is lehetőségeit abban, hogy megtapasztalja a szeretet és a gyűlöletet, az örömet és bosszúságot. Az élet csak annyiban és úgy érintheti meg, ahogyan és amennyiben ez a páncél megengedi majd.” (Bálint, 1997/1959, 95-96.)

³⁴ Jung valószínűleg a görög „pszichopomposz” (lélekvezető) fogalmát használná (1993/1964), ami utal a funkció ősrégi jellegére.

³⁵ Ehhez az azonosuláshoz kapcsolódik, hogy az álombeli elaboráció során a megformált „hősök” önmagukon túl mindig az én egyes tudattalan aspektusait is hordozzák: ezek az álom tárgyi és alanyi síkjai (Jung, 1993/1916).

Befejezésül arra szeretnék rámutatni, hogy ezen felismerések fellelhetők már a modern hermeneutika atyjának, Wilhelm Diltheynek a munkáiban is. Dilthey szinte elsőként gondolkodott el azon, hogy mit is jelent egy „idegen élet” megismerése. A lelkiélet, mondja kései, hermeneutikai korszakában (1974/1900), közvetlenül nem ismerhető meg, csak „rögzített életmegnyilvánulásokon” (pl. szöveg) keresztül. A kutató érzékileg adott jeleken keresztül, a produktumok módszeres interpretációja nyomán ismeri meg azt a „lelkit”, aminek a talajából a rögzített életmegnyilvánulás kisarjad. Az interpretátornak arra is lehetősége van, hogy ennek során jobban megértse a szerzőt, mint ahogyan az önmagát értette. Ehhez viszont az szükséges, hogy „önmagunkat átadjuk egy idegen létezésnek, hogy saját énünket abban elveszítsük” (Dilthey, 1990, 71.). Azonban ez a „participáció” nem jelenti azt, hogy ez az én ebben a folyamatban megsemmisül, ugyanis az énré, mint interpretátorra, az én ismereteire, nézőpontjára és tapasztalataira szükség van, mivel „megértésről akkor beszélünk, ha az én a te-ben önmagára talál” (61.), nem akkor, ha az én a te-ben megsemmisül. Ezért kellett menekülnie és a pszichológiai (ön)analízis segítségével megóvnia magát a wagneri zene megsemmisítő hatásától Nietzschének, főként miután ez a zene nyíltan vallásos attribútumok hordozójává vált. (Vajon ezért is kellett nyíltan vallásellenessé is válnia filozófiájában?) A pszichológusnak emiatt szüksége van arra, hogy átlag feletti önismerettel bírjon, ugyanis „olyan érzésre, amelyet sohasem éltünk meg, nem bukkanhatunk rá egy másikban” (66.), és a „saját énünk megélése és megértése alapján, s e kettő állandó kölcsönhatásában alakul ki az idegen életmegnyilvánulások és személyek megértése” (74.). Ez pedig elvezet a kultúra jelenségének mélyebb megértéséhez, hiszen „mások megértése révén (...) gyarapodik a történeti tudás.” (u. ott).

IRODALOM

- ADAMS, M. (2019). Existential-Phenomenological Therapy: Method and Practice. E. VAN DEURZEN (2019, ed.). *The Wiley World Handbook of Existential Therapy* (pp. 167-181.). Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.
- ALEXANDER, I. (1990b). A personological Approach to Personality Assessment and Psychobiography. In uő: *Personology. Method and Content in Personality Assessment and Psychobiography* (pp. 1-61.). Durham and London, UK: Duke University Press.
- ALEXANDER, I. (1990b). The Freud-Jung relationship: The Other Side of Oedipus and Countertransference. In uő: *Personology. Method and Content in Personality Assessment and Psychobiography* (pp. 115-133.). Durham and London, UK: Duke University Press.

- ALLPORT, G. W. (1942). The Use of Personal Documents in Psychological Science. *Social Science Research Council Bulletin*, 49, New York, NY.
- ANZIEU, D. (1986). *Freud's Self-Analysis*, London, UK: The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis.
- ARNOLD, K. & ATWOOD, G. (2005). Nietzsche's Madness. In W. T. SCHULTZ (ed.): *The Handbook of Psychobiography* (pp- 240-264.). New Yor, NY: Oxford University Press.
- ARONS, M. & RICHARDS, R. (2015). Two Noble Insurgencies: Creativity and Humanistic Psychology. In KIRK J. SCHNEIDER, J. FRASER PIERSON & JAMES F. T. BUGENTAL (eds.): *Handbook of Humansitic Psychology* (pp. 161-195). SAGE Publications Inc.
- ATWOOD, G. E. & STOLOROW, R. D. (1984). *Structures of Subjectivity. Explorations in Psychoanalytic Phenomenology*. Hillsdale, NJ, The Analytic Press.
- ATWOOD, G. E., STOLOROW. R. D. & ORANGE, D. (2012). Örültség és zsenialitás a poszt-Kartéziánus filozófiában. Egy távoli tükör. *Imágó Budapest*, 2(23), 2012/1: 15-34.
- BABBIE, E. (2008). *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest, Balassi Kiadó.
- BALASSA, P. (1986). Utószó. In S. Kierkegaard: *Félelem és reszketés* (pp. 221-273.). Budapest, Európa Könyvkiadó.
- BENDEK, I. (1973). Szondi I-II. *Új Írás* 13/10-11., 82 - 91. ill. 91-100.
- BÁLINT, M. (1997/1959). *A borzongások és regressziók világa*. Budapest, Animula Kiadó.
- BÁLINT, M. (1994/1968). *Az őstörés*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÓKAY, A. (2008). Utak és útleágazások Ferenczi gondolkodásában 1923-1924-ben. In: BÓKAY, A., LÉNÁRD, K. & ERŐS, F. (szerk.): *Typus Budapestiensis. Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásáról* (79-105.). Budapest, Thalassa Kiadó.
- CARLSON, R. (1988). Exemplary Lives: The Uses of Psychobiography for Theory Development. In D. P. MCADAMS & R. L. OCHBERG, R. L. (eds.): *Psychobiography and Life Narratives* (pp. 105-134.). Durham and London, Duke University Press.
- CHASSEGUET-SMIRGEL, J. (1984). Thoughts on the Concept of Reparation and the Hierarchy of Creative Acts. *International Review of Psychoanalysis*, 1984, 11:399-406.
- CSABAI, M. & ERŐS, F. (1997, szerk.). *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- CSORBA, J. (2019). Ludwig Binswanger és az egzisztenciálanalitikus pszichoterápia – mai szemmel. In KÖVÁRY, Z. (szerk.): *Egzisztenciális pszichológia egykor és ma* (pp. 104-115.). Budapest, Oriold és Társai Kiadó.
- DEURZEN, E. VAN (2019, ed.). *The Wiley World Handbook of Existential Therapy*. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.

- DILTHEY, W. (1974/1900). A hermeneutika keletkezése. In uő: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban* (469- 493). Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- DILTHEY, W. (1990). Vázlatok a történelmi ész kritikájához. In CSIKÓS, E. & LAKATOS, L. (szerk.): *Filozófiai hermeneutika* (61-91.). Budapest, A Filozófiai Figyelő Kiskönyvtára.
- DIMITRIEVIC, A. (2013). A szelfpszichológia születése a zene szelleméből. *Imágó Budapest*, 2013/1, 31-42.
- ERIKSON, E. (1991/1958). A fiatal Luther. In uő: *A fiatal Luther és más írások* (pp. 7-400.). Budapest, Gondolat Kiadó.
- ETKIND, A. (1999). *A lehetetlen Erosza. A pszichoanalízis története Oroszországban*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- FERENCZI, S. (1996/1932). *Klinikai napló*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FRANKL, V.E. (2006/1950). Tíz tézis a személyiségről. In uő: *Értelem és egzisztencia* (pp. 59-71). Budapest, JEL Könyvkiadó.
- FRENZEL, I. (1993). *Nietzsche*. Budapest, Pesti Szalon Kiadó.
- FREUD, S. (1982/1910). Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke. In uő: *Esszék* (pp. 253-324). Budapest, Gondolat Kiadó.
- FREUD, S. (1982/1930). Rossz közérzet a kultúrában. In (uő): *Esszék* (pp. 327-407.). Budapest, Gondolat Kiadó.
- FREUD, S. (1986/1917). *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- FREUD, S. (1990/1925). Önéletrajz. In (uő): *Önéletrajzi írások* (pp. 11-83.). Budapest, Cserépfalvi Kiadó.
- FREUD, S. (1993/1900). *Álomfejtés*. Budapest, Helikon Kiadó.
- FREUD, S. (1993/1920). Sigmund Freud levele Stefan Zweignek. In *Stefan Zweig és Sigmund Freud levelezése* (pp. 106-107). Budapest, Balassi Kiadó.
- FREUD, S. (1994/1933). A nőiség. In uő: *A lélekelemzés legújabb eredményei* (pp. 125-153.). Nyíregyháza, Könyvjelző Kiadó.
- FREUD, S. (1997/1917). Gyász és melankólia. In uő: *Ösztönök és ösztönsorsok* (pp. 129-145). Budapest, Filum Kiadás.
- FREUD, S. (1998/1908). A költő és a fantáziaműködés. In Erős, F. & Bókay, A. (szerk.): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány* (pp. 59-65.). Budapest, Filum Kiadó.
- FREUD, S. (1998,1928). Dosztojevszkij és az apagyilkosság. In Erős, F. & Bókay, A. (szerk.): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány* (pp. 83-94.). Budapest, Filum Kiadó.
- FROMM, E. (1993/1956). *A szeretet művészete*. Budapest, Háttér Kaidó.
- GADAMER, H. G. (2003/1960). *Igazság és módszer*. Budapest, Osiris Kiadó.

- GALLAGHER, D. & ZAHAVI, D. (2008). *A fenomenológiai elme. Bevezetés az elmefilozófiába és a kognitív tudományba*. Budapest, Lélekben Otthon Kiadó.
- GYENGE, Z. (2007). *Kierkegaard élete és filozófiája*. Máriabesenyő-Gödöllő, Attraktor Kiadó.
- GYIMESI, J. (2019). Az epilepsziás bűnözőről. *Imágó Budapest*, 2019, 8(3): 5-21.
- HANKISS, E. (1971). Bevezetés. In HANKISS, E. (szerk.). *Strukturalizmus I.* (5-22.). Budapest, Európa Könyvkiadó.
- HAYNAL, A. (1985). *Depression and Creativity*. New York, NY: International Universities Press.
- HAYNAL, A. (1996). *Viták a pszichoanalízisben. Freud-Ferenczi-Bálint*. Budapest, Thalassa Alapítvány- Cserépfalvi Kiadó.
- HELLER, Á. (1994). *Nietzsche és a Parsifal*. Budapest, Századvég Kiadó.
- HERMANN, I. (1930). A tehetség pszichoanalízise. In *Tehetség-problémák* (45-58.). Budapest, Merkantil Nyomda.
- HERMANN, I. (2013). *Kreativitás és alkotás. Pszichoanalitikus tanulmányok*. Budapest, Animula Kiadó.
- HOFFMANN, S. O. & HOCHAPFEL, G. (2000). *Neuróziselmélet, pszichoterápia és pszichoszomatikus medicina*. Budapest, Medicina Könyvkiadó.
- HOLLAND, N. (1998/1978). Az irodalmi interpretáció és a pszichoanalízis három fázisa. In ERŐS, F. & BÓKAY, A. (szerk): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány* (pp. 331-343.). Budapest, Filum Kiadó.
- HORNEY, K. (1939). *New Ways in Psychoanalysis*. London, UK: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.
- HORNEY, K. (1996/1926). Menekülés a nőiség elől. *Thalassa*, 1996/1, 7-20.
- ISAACSON, K. (2005). Divide and Multiply. Comparative Theory and Methodology in Multiple Case Psychobiography. In W. T. SCHULTZ (ed.): *The Handbook of Psychobiography* (pp. 104-111). New York, NY: Oxford University Press.
- JASPERS, K. (2008). *Mi az ember?* Budapest, Katalizátor Kiadó.
- JONES, E. (1983/1961). *Sigmund Freud élete és munkássága*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- JUNG, C. G. (1993/1916). *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- JUNG, C. G. (1993/1964). *Az ember és szimbólumai*. Budapest, Göncöl Kiadó.
- JUNG, C. G. (1995). *Gondolatok az apáról, az anyáról és a gyerekekről*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

- JUNG, C. G. (2006/1962). Az apa jelentősége az egyén sorsában. In üő: *Freud és a pszichoanalízis* (305-325). Scolar Kiadó, Budapest.
- KAUFMAN, W. (1956). Existentialism form Dostoevsky to Sartre. In WALTER KAUFMAN (ed.): *Existentialism form Dostoevsky to Sartre* (11-52.). New York, NY: Meridian Books.
- KAST, V. (1995). *A gyász. Egy lelki folyamat stádiumai és esélyei*. Budapest, T-Twins Kiadó.
- KIERKEGAARD, S. (1965). Önmagáról. In KÖPECZI, B. (szerk.): *Egzisztencializmus* (pp. 59-61.) Budapest, Gondolat Kiadó.
- KIERKEGAARD, S. (1986/1843). *Félelem és reszketés*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- KIERKEGAARD, S. (1983/1944). Lezáró tudománytalan utóirat a „Filozófiai töredékek”-hez. (Részlet). In uő: *Írásaiból* (pp. 361-463). Budapest, Gondolat Kiadó.
- KIERKEGAARD, S. (1993/1844). *A szorongás fogalma*. Budapest, Göncöl Kiadó.
- KIERKEGAARD, S. (2004/1938). Egy még élő ember írásaiból. In uő: *Egy még élő ember írásaiból – Az irónia fogalma* (pp. 9-56.). Pécs, Jelenkor Kiadó.
- KOESTLER, A. (1998/1964). *A teremtés*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- KOHUT, H. (1985). Idealization and Cultural Selfobjects. In H. KOHUT: *Selfpsychology and the Humanities*. New York, NY: W.W. Norton & Co.
- KOHUT, H. (2007/1977). *A szelf helyreállítása*. Budapest, Animula Kiadó.
- KÖHLER, J. (2005). *Friedrich Nietzsche és Cosima Wagner*. Budapest, Háttér Kiadó.
- KÖVÁRY, Z. (2007). Jung „Siegfried”-álma. *Lélekelemzés*, 2007/2, 2: 38-47.
- KÖVÁRY, Z. (2009). The Enigma of Desire. Salvador Dalí and the Conquest of the Irrational. *PsyArt* 5: 1.
- KÖVÁRY, Z. (2011). A pszichobiográfia mint módszer. Az élettörténet-elemzés reneszánsza: új perspektívák a személyiség- és kreativitáskutatásban. *Alkalmazott Pszichológia*, 2011/4, 65–92.
- KÖVÁRY, Z. (2012a). Látomás és indulat a képzőművészetben. Csontváry és a kreativitás a mai pszichobiográfia tükrében. *Imágó Budapest*, 2012/1. 35-62.
- KÖVÁRY, Z. (2012b). *Kreativitás és személyiség. A mélylélektani alkotáselméletektől a pszichobiográfiai vizsgálatig*. Budapest, Oriold és Társai Kiadó.
- KÖVÁRY, Z. (2013). A betegség, mint határhelyzet, mint metafora, és mint a kreativitás forrása. A betegség „produktív jelentősége” Friedrich Nietzsche életművében a modern pszichobiográfia tükrében. In CSABAI, M. & PINTÉR, J. (szerk): *Pszichológia a gyógyításban* (pp. 227-260.). Budapest, Oriold és Társai Kiadó.
- KÖVÁRY, Z. (2014). *Pszichobiográfia. Történet, elmélet, módszertan és alkalmazás*. Budapest, Oriold és Társai Kiadó.

- KÖVÁRY, Z. (2016). Psychobiographical Research and Personality Psychological Background of Creativity: The Case of Friedrich Nietzsche. In G. B. MONETA & J. ROGATEN (eds.): *Psychology of Creativity: Cognitive, Emotional, and Social Processes* (pp. 169-196). New York, NY: Nova Science Publishers.
- KÖVÁRY, Z. (2017). From Sublimation to Affect Integration: Psychoanalytic Approaches to Creativity from Freud to Self Psychology. In K. MARTIN & M. SIWGWARD (Eds.): *Psychoanalytic Theory: A Review and Directions for Research* (pp. 65-111). New York, NY: Nova Science Publishers.
- KÖVÁRY, Z. (2020a). Personology (Murray). In V. ZEIGLER-HILL & T. K. SHACKLEFORD (eds.): *Encyclopedia of Personality and Individual Differences*. Springer International Publishing (in press).
- KÖVÁRY, Z. (2020b). Humán tudományos pszichológiát! In uő: *Homo creativus* (35-69.). Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- KÖVÁRY, Z. (2020c). Sors, szabadság, létezés. Az "egzisztencialista" Szondi Lipót. In uő: *Homo creativus* (21-29.). Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- KÖVÁRY, Z. (2020). Rémálom és sikertelen szublimáció. A lélektani összeomlás anatómiája. *Psychologia Hungarica Caroliensis*, 2020. (in press).
- KRAMER, R. (2015). "I am boiling with rage." Why did Freud banish Rank? *Psychoanalyse im Widerspruch*, 27. Jahrgang, 2015, Heft 53, S. 31-43.
- KRAMER, R. (2019). *The Birth of Relationship Therapy. Carl Rogers Meets Otto Rank*. Berlin, DE: Psychosozial Verlag.
- KRÉKITS, J. (2018). Betegség és terápia szabadság- és hatalomtechnikái. In uő: *Határhelyzetek és határterületek* (207-219). Budapest, Oriold és Társai Kiadó.
- KRIS, E. (1995/1952I). Pszichoanalitikus közelítések a művészethez (részletek). In BACSÓ B. (szerk.): *Az esztétika vége. A modern esztétikai gondolkodás paradigmái* (pp. 116-166). Budapest, Ikon Kiadó.
- KRISTEVA, J. (2007a). A szerelem abjektje. *Thalassa*, 2007/2-3, 3-29.
- KRISTEVA, J. (2007b). A melankolikus képzelet. *Thalassa*, 2007/2-3, 29-51.
- LAPLANCHE J. & PONTALIS, J-B. (1994). *A pszichoanalízis szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LOEWALD, H. (1988). *Sublimation*. New Haven, CT and London, UK: Yale University Press.
- LÁSZLÓ, J. (2005). *A történetek tudománya*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- MANN, TH. (1970/1946). Dosztojevszkij- módjával. In uő: *Válogatott tanulmányok I.* (pp. 571-591.). Budapest, Magyar Helikon Kiadó.

- MANN, TH. (1970/1947). Friedrich Nietzsche filozófiája tapasztalatunk fényében. In uő: *Válogatott tanulmányok I.* (pp. 321-359.). Budapest, Magyar Helikon Kiadó.
- MASLOW, A. (2003/1968). A csúcselmények, mint akut identitás-élmények. In uő: *A létezés pszichológiája felé* (181-197). Budapest, Ursus Libris Kiadó.
- MAY, R. (1959). The Nature of Creativity. In H. ANDERSON, H. (ed.): *Creativity and Its Cultivation* (pp. 55-69.). New Yor, NY: Harper & Row.
- MAY, R. (1983a). How Existentialism and Psychoanalysis Rose Out of the Same Cultural Situation. *The Discovery of Being. Writings in Existential Psychology* (pp. 60-67.). New York, NY: W. W. Norton & Co.
- MAY, R. (1983b). Kierkegaard, Nietzsche and Freud. In R. MAY: *The Discovery of Being. Writings in Existential Psychology* (pp. 67-90.). New York, NY: W. W. Norton & Co.
- MAYER, C-H. & KOVARY, Z. (2019). *New Trends in Psychobiography*. Springer International.
- MILLER, A. (2005). *A tehetséges gyermek drámája és az igazi én felkutatása*. Budapest, Osiris Kiadó.
- MITCHELL, S. & BLACK, M. (2000). *A modern pszichoanalitikus gondolkodás története*. Budapest, Animula, Kiadó.
- MURRAY, H. (1959). Vicissitudes of Creativity. In H. ANDERSON (ed.): *Creativity and its Cultivation* (96-118). New York, NY: Harper & Row.
- NIETZSCHE, F. (1986/1871). *A tragédia születése a zene szelleméből*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- NIETZSCHE, F. (1994). *Az értékek átértékelése*. Budapest, Holnap Kiadó.
- NIETZSCHE, F. (1994/1888). *Ecce homo*. Budapest, Göncöl Kiadó.
- NIETZSCHE, F. (1995/1886). *Túl Jón és Rosszon*. Budapest, Ikon Kiadó.
- NIETZSCHE, F. (2001/1888). Wagner esete. In (uő): *Schopenhauerről és Wagnerről* (pp. 7-42.). Budapest, Holnap Kiadó.
- NIETZSCHE, F. (2004/1888). Nietzsche kontra Wagner. In (uő.): *Bálványok alkonya/Nietzsche kontra Wagner* (pp. 111-138.). Budapest, Holnap Kiadó.
- OLIVEIRA R. A. (2020). The Father and the Paternal Function in the Psychoanalytical Process: Theoretical and Clinical Issues. *The American Journal of Psychoanalysis*, 2020, 80 (309-330).
- PANETH, G. (1985). *A labirintus járataiban*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- PENNEBAKER, J. W. & EVANS, J. F. (2018). *Gyógyító írás*. Budapest, Kulcslyuk Kiadó.
- PINE, F. (1973). Tematikus drive (belső késztetés) tartalom és az alkotóképesség. In HALÁSZ, L. (szerk.): *Művészetpszichológia* (pp. 150-171.). Budapest, Gondolat Kiadó.

- RANK, O. (1989/1932). *Art and Artist. Creative Urge and Personality Development*. New York, NY: W.W. Norton & Co.
- RANK, O. (1996/1935). *Neurosis as a Failure in Creativity*. In uő : *A Psychology of Difference. The American Lectures* (pp. 251-260.). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- RICOEUR, P. (1998). *Nyelv, szimbólum, interpretáció*. In BÓKAY, A. & ERŐS, F. (szerk.): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány* (pp. 243-250.). Budapest, Cserépfalvi Kiadó.
- ROLLAND, R. (1931.) *Goethe és Beethoven*. Budapest, Dante Könyvkiadó.
- ROSENBLUM, R. (2013). „Kedvezőbb körülmények között” – a sérülés követei. *Imágó Budapest*, 2013/3-4, 29-52.
- RUNCO, M. A. (2007). *Creativity. Theories and Themes: Research, Development and Practice*. San Diego, CA: Elsevier Academic Press.
- RUNYAN, W. M. (1984). *Life Histories and Psychobiography. Explorations in Theory and Method*. New York, NY: Oxford University Press, New York.
- RUNYAN, W. M. (1997). *Studying Lives. Psychobiography and the Conceptual Structure of Personality Psychology*. In R. HOGAN, J. JOHNSON & S. BRIGGS, S. (eds.): *Handbook of Personality Psychology* (41-69.). San Diego, CA: Academic Press.
- SAFRANSKI, R. (2002). *Nietzsche. Szellemi életrajz*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- SCHEFF, T. J. (1979). *Catharsis in Healing, Ritual and Drama*. Berkeley, CA: University of California Press.
- SCHÖNAU, W. (1998). *Kirajzolódnak egy pszichoanalitikus irodalomtudomány körvonalai*. In BÓKAY, A. & ERŐS, F. (szerk.): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány* (pp- 41-41.). Budapest, Cserépfalvi Kiadó.
- SCHULTZ, W. T. (2005). *Nothing Alive Can Be Calculated*. In W. T. SCHULTZ (ed.): *The Handbook of Psychobiography* (pp. 135-142.). Oxford, UK & New York, NY: Oxford University Press.
- SCHULTZ, W. T. (2005, ed.). *The Handbook of Psychobiography*. Oxford, UK & New York, NY: Oxford University Press.
- SEGAL, H. (1997/1973). *Bevezetés Melanie Klein munkásságába*. Budapest, Animula Kiadó.
- SPIELREIN, S. (2008/1912). *A pusztítás, mint a keletkezés oka*, *Thalassa* 2008/3, 13-51.
- STERN, D. (2002/1985). *A csecsemő személyközi világa*. Budapest, Animula Kiadó.
- STOLOROW, R. D. & ATWOOD, G. E. (1979). *Faces in a Cloud: Subjectivity in Personality Theory*. Northvale, NJ: Jason Aronson.
- STOLOROW, R. D. & ATWOOD, G. E. (2013). *Legacies of the Golden Age. A Memoir of a Collaboration*. *The Humanistic Psychologist*, 41: 285–300.

- SZAJBÉLY, M. (2019.). *Csáth Géza élete és munkái*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- SZERB, A. (1980). *A világirodalom története*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- SZÉKELY, L. (1983). Some Observations on the Creative Process and its Relation to Mourning and Various Forms of Understanding. *International Journal of Psycho-Analysis.*, 64:149-157.
- SZONDI, L. (1987/1968). Káin, a törvényszegő. In uő: *Káin, a törvényszegő – Mózes, a törvényalkotó* (pp. 9-241.). Budapest, Gondolat Kiadó.
- SZONDI, L. (1987/1973). Mózes, a törvényalkotó. In uő: *Káin, a törvényszegő – Mózes, a törvényalkotó* (pp. 242-422.). Budapest, Gondolat Kiadó.
- SZONDI, L. (1996/1954). Ember és sors. In *Ember és sors (három tanulmány)*(pp.5-41). Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- SZONDI, L. (1996/1955). A tudattalan nyelvei: a szimptóma, a szimbólum és a választás. In *Ember és sors (három tanulmány)*(pp.43-83). Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- SZONDI, L. (1996/1973). Sorsanalízis és önvallomás. *Thalassa*, 1996/2, 5-39.
- SZUMMER, CS. (2011). *A fenomenológia váratlan felbukkanása az ezredforduló megismerés-tudományában*. *Magyar Filozófiai Szemle*, 55 (2). pp. 141-161.
- THAPAR, A., KERR, M. & HAROLD, G. (2009). Stress, Anxiety, Depression, and Eilepsy: Investigating the Relationship Between Psychological Factors and Seizures. *Epilepsy & Behavior*, Volume 14, Issue 1, January 2009, Pages 134-140.
- TENGELYI, L. (1998). *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- YALOM, I. D. (2006/1980). *Egzisztenciális pszichoterápia*. Budapest, Animula Kiadó.
- VIKÁR, GY. (2006). Krízis és kreativitás. In FÜREDI, J. & BUDA, B. (szerk.): *Múzsák a díványon*. (pp. 309-324). Budapest, Medicina Könyvkiadó.
- WALSH, R. T. G., TEO, TH., & BAYDALA, A. (2014). *A Critical History and Philosophy of Psychology*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- WARBURTON, N. (1993). *A filozófia világa*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Dr. Kőváry Zoltán

habilitált egyetemi docens,

felnőtt klinikai és mentálhigiénés szakpszichológus

ELTE PPK Pszichológiai Intézet

Kontakt Pszichológiai Műhely

kovary.zoltan@gmail.com